

התגלית של האפיפורין ביב ובסונה

לגולה שבמצרים היתה בכל ימי הבית השני השפעה גדולה על התפתחות החיים המדיניים והתרבותיים של היהודים והיהדות בארץ-ישראל, וכמעט שהיתה שווה בערכה זה אל הגולה שבבבל, אבל בבחינה אחרת לגמרי: הגולה שבבבל נצרה מכל-משמר את המסורה העברית והיתה עצם מעצמי היהדות המקורית שנשתמרה בה בסהרתה, אחרי כי לא היתה צפויה להשפעות ולפעולות חיצונות; ולא לבד שיצאה ממנה תנועת התחיה של שיבת בנים לגבולם בימי עזרא-נחמיה, אלא גם לא פסקה במדה גדולה בכל ימי הבית השני והיתה בכל התקופה ההיא בית-האוצר להמציא כחות חמרים ורוחניים למרכז היהדות בארץ-ישראל, ועל-כן לא נודע כמעט מאומה על-דבר חייהם ומעשיהם לעצמם במשך הימים ההם, אחרי כי נבלעו בתוך החיים הכלליים של העם כלו בארץ מכורתו ומולדתו והיו נטפלים אליהם, ורק אחרי שפסקו החיים האלה הולכים ונבלטים, מרגשים ונקרים החיים המיוחדים של היהודים בבבל. באותה שעה היתה הגולה שבמצרים מתחלטה חטיבה מיוחדת לעצמה, חייהם ומעשיהם לא נבלעו בתוך חיי העם כלו בארץ, אלא, אדרבה, התאמצו מראשיתם ליסד להם קמות בפני-עצמם במקדשים מיוחדים ובעבודות-כהנים מיוחדות; הם לא היו על-כן לשומרי משמרת המסורה, לאמר, לא התיחדו בזה, ואדרבה, השתדלו למגן ולהרכיב מסורה זו ביסודי התרבות של סביבתם הקרובה ולא היו על-כן רק סניף טפל אל גזע היהדות בארצה קגולה בבבל, ולפיכך מצאה ההלניות מימי אלכסנדר מוקדון ואילך את שעריה של היהדות המצרית פתוחים לפנייה להכנס בה בלי מעצור ומפריע.

תולדות המזיגות וההרכבות האלה היו יצירות נכבדות וערכים חדשים, אשר ביחד נקראו בשם, היהדות ההלנית. הן אמנם הרבה נטלה היהדות מתחת ידי ההלניות, ביחוד מידי ההלניות הסורית, כשיצאה זאת לתרבות רעה וילדה את התנועה ההלניסטית בארץ-ישראל, אבל אותה ההלניות, ביחוד המצרית, היא שהכניסה את יפיותו של יפת באהלי שם ותקשט ותקישת את היהדות למען אשר תמצא חן בעיני כל העמים והלשונות ולחכבה עליהם. היהדות האלכסנדרונית או החלנית בתקונה היא היתה אפוא הסרסרת הראשונה בין ישראל לעמי המערב והיא שעשתה הרבה נפשות לדת-ישראל בכל העולם, ועל-כן נכבדה מאד חקירת

דברי ימי הגולה במצרים לידיעת דברי ימי עם ישראל בכלל ולידיעת דברי ימי תרבותו בפרט.

אמנם הגולה במצרים היא עתיקה מאד וכבירה לימים הרבה מהגולה שבבבל, ראשיתה מגעת עד ימי קדם, בימי הבית הראשון. עוד ישעיהו הנביא הקדים להנבא על שיבת נדחי ישראל במצרים אל ארצם (ישעיה, כ"ז, י"ז) ומצא מקום לרעיונו על-דבר התפשטות היהדות בעולם גם במצרים, באמרו: ביום ההוא יהיו חמש ערים מדברות שפת כנען ונשבעות לה' צבאות, עיר והרס יאמר לאחת, ביום ההוא יהיה מזבח לה' בתוך ארץ מצרים ומזבה אצל גבולה לה' והיה לאות ולעד לה' צבאות בארץ מצרים" (שם, י"ט, י"ח-כ). אחריו מזכיר גם זכריה (י, י): "והשבותים מארץ מצרים", וכן ירמיה (כ"ד, ח): "את הישבים בארץ מצרים". הישובים הללו נוסדו במצרים, כפי שאפשר היה לשפוט צד-היום, בתקופות שונות ובסכות שונות. יש אשר באו שמה בימי הכרית בין מלכי ישראל ויהודה ובין מלכי מצרים, ויש אשר נדדו שמה מפני המבכות בארצם, ויש שהלכו שמה בשבי, כמו על-ידי פרעה נכה, אשר בודאי לקח ביהוד עם יהואחז גם שבי מיהודה (מל"ב, כ"ג ל"ב; דבהי"ב, ל"ז, ד). אולם דעת תורת-משה היתה מתנגדת אל ישוב קבוע של יהודים במצרים וגם היתה מאימת על ישראל בשיבתו אליה (שמות, י"ד, י"ד; דברים, י"ז, ט"ז); כ"ח, ט"ח; ל"ג, ט"ז, ועין השע, ט, ו) משום תרבותה, אשר אף כי היתה אז נכבדה מאד, אבל רק בכשרון המעשה, אולם ברוחניותה היתה מתנגדת, כנראה, נגוד גמור לתרבות היהדות. מאותו טעם התנגד גם ירמיהו הנביא להתישבות שארית יהודה במצרים בתוך ישובי היהודים שבמגדל, בתחפנחס, בנין וכארץ פתרט (ירמיה, מ"ד, א) והעיד בהם בשם ה', שלא יבואו שמה (שם, מ"ב, ט"ז-כ"ב), אולם כל דבריו ואיומיו היו לשוא, כי לקחו גם אותו ואת ברוך בן נריה תלמידו אתם ותישבו בתחפנחס (שם, מ"ג, ד-ז), גם בפתרט (שם, מ"ד, ט"ז), כי חיו, כנראה, מקומות ישוב של יהודים גם מקדם, ועל-כן בארו בהם למקומות מושב להם. בהתישבם שם הוסיפו הנשים לקטר לאלהים אחרים ויזכח ירמיהו את דרכם על פניהם, אבל הם השיבו לו דברים עזים וקשים כאנשים העומדים על דעותיהם הנוטות לאלילות (שם, מ"ד).

מפי ישעיהו, ירמיהו וזכריה שמענו אפוא על-דבר ישוב נכבד של יהודים במצרים בימי הבית הראשון, ישוב שחיה קבוע בה עוד לפני זמנם.

1) על-ידי מקרי במהרות, דגם האפירוספונד אין על-פאנטיגה, לישניג, 17, עמוד 34, אשר, כי המקום הבלתי-מבואר כמעט צד-היום בדברים י"ז, אז, רק לא ידבה לו סוטים ולא ישיב את העם מצרמה למען תרבות סוטי מתברר עתה על-ידי עלי האנטישדין, אלו"י כי לפני ישראל שלחו למצרים חילים וששם חבאו סוטים. אבל ח"א נמצא עוד מקום תרמה במלניגה, י, ט"ח; ונמצא חזוטים אמר לשלמה מצרמי"ו ובכלל אם אפשר להשיג סוטים צמחתי. ה' ל"ט, לפחות לא יכלו להשיג גם בחזיר בסף?

גם נתוספו עליו משארית יהודה בימי ירמיהו. יותר לא שמענו על-אודותיו מאומה—ויש אשר חשבו על-יכן, כי התבוללו יהודי מצרים בעמים, אחרי כי לא נודע מהם דבר עוד, לא רק בימי ממשלת מלכי מצרים, אלא גם במשך שתי מאות שנה, אשר עמדה מצרים ביחד עם ארץ-ישראל ובבל תחת ממשלת פרס עד ימי אלכסנדר מוקדון ויורשיו. אולם התגלות על-י האפיפורין (1) בכתב אשורי ובשפת ארמית, אשר נמצאו בשנת תר"ד בראשונה בסוּגָה (אסוּאן) הנזכרת בפי יחזקאל (כ"ט, י; ל, ו) ואחרי-כן בשנות תרנ"ו—תרנ"ח על-ידי הפירות באי הנילוס אֶלִיפֶנְטִיָה אשר ממולה, אשר נקרא לפניו בשם „יב“ (פיל בלשון מצרית ועל-כן נקרא בשם אלִיפֶנְטִיָה), הפתיעה את כל החוקרים (2) בידיעותיה הנכבדות על-דבר ישובי יהודים במקומות ההם עוד הרבה מלפני זמן חרבן הבית הראשון ועל-דבר מעמדם וסדרי חייהם בתקופת שיבת הגולה מבבל לארץ-ישראל.

אי הנילוס יב נמצא בגבול דרום-מצרים ממול כרש במרחק של תר"נ קילומטר בקרוב מאלכסנדריה; ובגלל ערכו התכסיסי הנכבד, בהיותו מקום גבול טבעי של מצרים, היה מבצר במבצר חזק עוד בתקופה המצרית וגם אחרי-יכן בתקופות הפרסית, היוונית והרומאית. גם סוּגָה אשר ממולו היתה מקום מבצר לחוף הנילוס אשר ממולה. בשני המקומות האלה הושיבו, כנראה, את היהודים מראשיתם עוד מלכי מצרים למסרה צבאית, כדי לשמור על הגבול. האי יב מתנשא עד לגבה ששים רגל מהנהר. עוד היום הוא מצטיין בתנובתו הגדולה. על-פי מעמדו הגיאוגרפי התפתח לעיר-מסחר נכבדה, כי רק עד האי הזה יכלו המצרים להגיע באניותיהם, אבל פה מכרחים היו להעביר את סחורותיהם אל אניות קטנות או אל החוף לממכר בו, וכן כנגד זה לא יכלו גם הנובים להגיע הנה באניותיהם הקלות ועל-ידי-זה התפתח בה המסחר בין מצרים ונוביה, המצרים מכרו בה א: פרי תעשיותיהם והנובים את תוצאות ארצם הפראית בטבעה, כמו: שני פיל, עורות חיות, כל-יזון, זהב נוציה הנודע וכיוצא בהם וגם עבדים (ערמאן, אַגִיפְטֶען אונד

(1) פאפירוס בלע"ז. הוא עלה, אשר שמש בימיהם לכתובה ונעשה מלב סיה-המאמירוס, שנחתך לקיים דקים שהנחו ישר זה בצד זה ובאלכסון זה על גב זה ונכבשו יחדו כשחם לחים ורטבים עד שנעשו חמיכה אחת. במשנה נזכר בין שלשה מיני פנקסאות גם הפנקס שנעשה מן העלים האלה ונקראו ביהם בשם אפיפורין (כלים, כ"ד, ז) וכן פרש באמת הר"ם (1) כ„בִּי־טֶרְאָגֶע“, י"א, 65. לוי במלונו התלמודי דחה את פרושו בלי כל יסוד.

(2) על-דבר על-י האפיפורין האלה כבר נמצאת ספרות שלמה בשפות הלועזיות, אבל בעברית עסקו בהם רק מעט: הר"ד ש. דייכס ב„חשלה“, כרך י"ז, חוברות א—ה; כרך כ"ו, חוברת ג; דוד כהנא, שם, כרך י"ב, ו; הד"ר שלמה ימפול ב„העולם“, שנה חמישית, גליון 45; שנה ששית, גליון א, ו. אנכי השתמשתי ביחוד בספרו של אוונגאד „אראמעאישע פאפירוס אויט עלעפאנטיגע“, 1911, ובחברותיו של פרוס. ד"ר שטאַרק, שיצאו בווצאת לייצמאן, ג'ון. יתר הנקורים מובאים בסגים.

אָגיפטישעס לעבען, 1885, עמוד 659). בחוף המזרחי של הנהר, אשר היה הדרך האחד אשר בו יכלו ללכת בלי־מפריע למצרים, התפתחה גם־כן סִנְגָה לעיר מסחרית נכבדה (ברוגש, געשיכטע אָגיפטענס, עמוד 16). העיר יב היתה מלבד זאת עיר פולחן האליל המצרי „חנום“, אשר המצרים קראו אותו „האדון מִיב“ (ברוגש, רייועבעריכטע, 242). לצד האליל הזה עמדו שתי אלילות אדונות יב והן: „סִתִי“ או „סִתִת“, ו„אַנְקִי“, אַנְקִי (עֵין בספר, צור געשיכטע דער יודען אין עלעפאנטינע“ מאת ד״ר עדויג אַנְלֶר, קָרן, 1912, עמוד 4–15).

תעודות סִנְגָה הן בעלות תכן שוה, והן עשר תעודות של עניני משפט ומסחר, אבל התעודות של יב הן בעלות תכנים שונים והן נחלקות לארבעה מינים: א) תעודות של הפקידות הצבאית ושל הממשלה הפרטית וגם של הקהלה העברית; ב) תעודות משטטיות ומסחריות; ג) אגרות פרטיות; ד) עניני ספרות. מספר עלי־האפיפורין הוא למעלה משבעים, מלבד כתבות־חרס הרבה מהם נשתמרו בשלמותם ויש בהם תעודות פרטיות בדבר שטר־קשר וכיוצא בהן, שנמצאו כשהן עוד במעמדן הראשון מגללות ומכרכות בחוטי סיב ותמומת בחותם של אדמת חרס, – בצורה זו, אשר שמרה עליהן מפני זיופים ושנויים, היו מצעות במקרי ריב לפני השופטים. החתימות מסמנות באותיות הַרְגְלִיפִיות ובסמלים שונים. אבל לעמת זה היו ביניהם עלי־אפיפורין קרועים לקרעים ויש שנתפוררו בעת המצאם לפתים ולפרורים קטנים. אבל דוקא הגלים של קרעים וקטעים אלה היו בעלי ערך נכבד מאד. אולם לעמלו של הגוֹ-אַנְשֶׁר ולכשרונו הגדול, שכבר התמחה בו באחוי קרעי אפיפורין מצרים ויננים, עלה גם הפעם, עלידי התבוננות מדיקה אל הַנְּןִן ואל הַלּוֹךְ קוי הנימים של האפיפורין ואל צורת משיכת האותיות, ללקטם ולקבצם אחד אחד, עד כי עלתה בידו באפן כזה לשוב ולהעמיד תעודות שלמות נכבדות מאד, כמו הרשימה הגדולה של שמות יהודים, ההעתקה הארמית של הכתבת מִנְחִיקְסוֹן, הספור של אחיקר החכם, באפן שהן מובנות עתה היטב לכל החוקרים.

כל התעודות האלה הן מהתקופה הפרטית. לפי התאריך הקבוע בהן, הן מתחילות משנת כ״ז לדריוש הראשון (תקס״ג לפני חרבן הבית. בתאריך זה הנני משתמש כאן בכל מקום) והן נמשכות והולכות בימי אחשורש (קֶסְרֶקְסֶס; תקנ״ד–תקל״ד ל״ח״ה), ארתחששתא הראשון (תקל״ד–תצ״ג ל״ח״ה), דריוש השני (תצ״ג–תע״ד ל״ח״ה) עד תעודה מסחרית מהשנה החמישית של אַמְרֶטַאס (תס״ט ל״ח״ה) – הראשון למלכי מצרים מילידי הארץ אחרי פריקת על מלכות פרסו). – בהקבילנו אליהם את זמני המאורעות הנכבדים בהיסטוריה העברית בתקופה זו, נמצא, כי בשנת תרנ״ה ל״ח״ה היה חרבן

(1) שם המלך הזה, אשר נודע ער־עתה רק מרשימת־המלכים של מִנְטוּ, נגלה עתה

במעם הראשונה בתעודה של האפיפורין האלה מזכין הווא (עדוארד מאיר, שם, עמוד 15).

הבית הראשון; בשנת תר"ו לח"ה – העליה הראשונה של שבי הגולה; בשנת תקס"ד לח"ה – חנוך בית-המקדש; בשנת תקכ"ז לח"ה – עליית עזרא; בשנת תקי"ד לח"ה – עליית נחמיה.

על-פי הכתובות הארמיות האלה נודע לנו, כי מלבד הקהלות הנכבדות בשני המקומות האלה נמצאו מכנן לדברי ירמיהו (מ"ד, א) עוד מושבות של יהודים במצרים גם מחוץ לגלילות הגבול הדרומי הזה, כמו בנא (טהָנָן), במנפי (מִמְפִּיס) ובאפוט (אַבִּידוֹס). ועוד לפני לכידת מצרים בידי נְבֻזַנְדַּן (קִמְבָּנִס – תקצ"ד לח"ה) נמצא ביב בית-מקדש ומוזבח לאלהי ישראל, אשר נקרא בלשונם בשם: „אַגְוֶרָא זִי יְהוֹ אֱלֹהָא זִי גִיב בִּירְתָא“ (אפיטורין ו, שורה ט ו). גגו היה מצפה קורות ארו, עמודיו היו אבן וחמשה שערים בו של אבני פסול ודלתות עץ עם צירי נחשת והמזרקים לפני המזבח היו של זהב וכסף²). בית-המקדש הזה נחרב בשנת ארבע-עשרה שנה לדריוש השני (ת"ס לח"ה) במוזמת כהני האליל חנוב (או חנום) של תושבי יב אשר עשו „הַמוֹנִית“, כנראה, מרידה בממשלת פרס, שהחליטם היהודים היו נאמנים לה ועל-כן היו שנואים על המצרים, והתקשרו המצרים עם „וידרנג“ שרהמבצר (פרתרך), אשר שלח אגרת אל „נפן“ בנו, רב החיל במבצר סננה (בסנן בירתא), ויבוא עם חיל מצרים ואחרים לבירת יב ויחריבו את מקדש היהודים. אחר כך נתפס וידרנג זה בחטאו והיהודים ראו נקם בשונאם זה, כמו שהם אומרים בבקשתם אל בגוהי סחת יהודה, אשר הגישו אליו בשנת י"ו לדריוש בחודש מרחשון, לאמר: ומצלין ליהו קרא שמיא זי החוין בוידרנג זך (והיינו מתפללים ליהו אדון השמים אשר הראנו בוידרנג זה) פִּלְכִיָא הנפקו כְּבִלָא מן רַגְלֵהִי (הכלבים הוציאו את הכלבים מרגליו³); וכן הם מספרים בה: אף קדמת זנה בעדן זי זא באישתא עבד לן אנגה שלטן מראן ועל יהוחנן פהנא נפא וכנותה פהנא זי בירושלם ועל אוסתן אהוהי זי ענני וחררי יהודיא אנגה חדה לא שלחו עלין (אף מקום לזה, בעת שנעשתה לנו הרעה הזאת, אגרת שלחנו לאדוננו ואל יהוחנן הכהן הגדול

(1) כל התעודות מסמנות במספרים כפי רשימותיו של סאכוי ורק עשר התעודות של משפחת מחסיה מסמנות בצורתיות האלפא-ביתא מן A עד א. (2) חפרופ. שטארק מעיד בצדק במחברתו „אלטע אוינד נייע אראמעישע פאפירי“, עמוד 26 כנראה מכאן, היה בית-המקדש הזה בנין איתן של תפארת נכבדה, ובזו נופלים כל הנסיונות להקדים את זמן פולחן היהודים ביב לפני חגור הספר דברים כדי להביא על-ידי-זה תוכחה חדשה על אחר זמן תולדת הכהנה; ליתודים במצרים העליונה היה נודע בודאי הספר תורת-כהנים, כמובן הספר דברים ויתר ספרי כתב-הקודש, אבל הפקדה, הנתנת בדברים בדבר אחדות הפולחן במקום מרכזי, אינה נוגעת למקומות האלה. הבנין הזה מעיד על יתודי יב, כי היו אמיצים בהם ומעמדם החמרי היה טוב עד כדי להוציא הוצאות גדולות על בנין כזה. (3) לאמר: הכלבים, אשר השליכו אליהם לאכול את נבלתו, הוציאו את הכלבים מעל רגליו, שהיה אסור בהם בבית-האטורים (עודוֹרד פאיר, שם, 83).

וחביו הכהנים אשר בירושלים ואל אוסתן אחי ענני וחורי יהודה ואגרת אחת לא שלחו לנו) (אפיפורין א, י"ח-י"ט). וכן הם מוסיפים לספר בסוף בקשתם (שם, כ"ט-ל): אף פלא מליא באגרה חדה שלחן על דליה ושלמיה בני סנאבלט פחת שמרין (אף כל הדברים שלחנו באגרת אחת אל דליה ושלמיה בני סנבלט פחת שמרון).

מזה, שפנו בבקשתם זו אל ירושלים, יש ללמוד, כי ראו את עצמם מאחדים עם המרכז בירושלים ועמדו אתו ביחס קרוב, כמו שנראה להלן, לקבל את פקדויותיו וידעו, כי בנין בית-מקדש ביב הרחק מארץ-ישראל לא נמצא בסתירה אל תורת משה, האומרת בשם אלהים: בכל מקום אשר אזכיר את שמי אבוא אליך וברכתיך (שמות, כ, כ"ד), ורק לבני-ישראל תושבי ארץ-ישראל פקדה התורה על התרכוזות עבודת המקדש והפולחן של הקרבנות רק בירושלים בלבד (דברים, י"ב); גם בהיותם משרידי שבטי ישראל, כמו שנראה להלן, לא הכירו אף בהיותם בארצם בחובת ההתרכוזות הזאת, אולם כנגד זה היו העומדים בראש העם בירושלים בראשית תקופת-התחיה של שיבת הגולה מביטים בעין-קנאה על המקדש הזה, ואפשר כי בלבבם רצו את מעשה חרבנו, ולכן אפשר שלא נענו להם, אבל בודאי גם לא התנגדו לו בגלוי ולא יכלו להתנגד לו, וכמו שנראה מישעיה, י"ט, י"ט, היה, אדרבה, בנין המקדש הזה לכבוד לאלהי ישראל.

אם שב ונבנה הבית הזה קדם שנפלה ממשלת פרס אי-אפשר להחליט, אבל בספר הזכרון (זכרן), אשר הביאו, כנראה, מגישי הבקשה, נמצאת פקדה מבוגרי ודליה לארשם נציב פרס במצרים (אפיפורין 3) למבניה באתרה קיי נהה לקדמין ומנחמא וליבונתא יקרבן על מן-קחא וף לקבל זי לקדמין הנה מתעבד (לבנותו במקומו כזה שהיה מקום ומנחה ולבונה יקרבו על המזבח הזה כמו שהיה נעשה מקדם). בבקשת יהודי יב נזכרת גם, העולה, אבל ב"זכרן" נתן להם הרשיון להקריב בו רק מנחה ולבונה (אפיפ. 1, כ"ח; 2, כ"א, 3, 6) וכן נמצא מפרש באפיפ. 5, י"א, אשר הוא, כנראה, כתב-התקיבות מראשי יהודי יב, רק להקריב מנחה ולבונה ולא קרבנות בהמה; יש מהחוקרים שהחליטו - בגלל שהיו קדש למצרים אשר עבדו להן, אבל עדוארד מאיר חלק עליהם ומוכיח, כי גם המצרים הקריבו בהמות, ביחוד שורים וכבשים, ולדעתו נאסרה להם העולה בשביל תורת-צורואסטר הפרסית, אשר עליה מטמאת שרפת הבהמה את האש, שהיא בעיניה היסוד היותר טהור והיותר קדוש (שם, 89). על-כל-פנים נראה מבקשת יהודי יב, כי נמצאו בבית-מקדשם, מזוקי זהב וכסף המעידים על מציאות, מזבחה ואינו נזכר בפייהם משום שהריסתו לא הביאה להם הפסד בכסף, כי היה, מזבחה אדמה או של אבנים - בלתי-גזוזות (שמות, כ, כ"ד - כ"ה), ונמצא בו גם ארון-הקדש, הנקרא בשם, שידת אשנא, ולא נזכרו יתר הכלים משום שלא נמצאו או שלא היו יקרי-ערך, וכן הם מתאוננים, כי, מאז ועד יום שנת י"ז דריהוש מלכא מנחה ולבונה ועלונה לא עבדו באגורא וך". - החטאת והאשם לא נזכרו בפייהם, פשוט, בגלל

שחם באים לטובת היחיד, לכפר על חטאתו ואשמתו, ולא היה מן הנמוס להתאונן לפני שר נכרי על העדרם, ולתנם מתקשים בזה המבקרים והם רוצים להסתייע מזה לשיטתם, כי החטאת והאשם הם המצאה חדשה שאחר חרבן־הבית, – של הספר תורת־כהנים המאחר לדעתם. אבל כנגדם בא החוקר שפירק למסקנה על יסוד המקומות האלה שבבקשה, כי עבודת המזבח ביב הוא ציור נכון של עבודת המזבח העתיקה בירושלים שלפני הגולה (עין במחברתו, די אנפאנגע דער יודישען דיאספאָרא אין אָגיפטען, 9), ואליו הסכים גם החוקר פֿקֿס (די יודישע געמיינדע פאן עלעמאנטינע, פריבורג 1910, עמוד 29).

יש מן החוקרים המתאמצים למצא בקטע האמפירין 15 (13471) את סוף המושבה היהודית הזאת של אנשי הצבא, אחרי שנפלה מלכות פרס וגרשה ממצרים לגמרי בשנת 473 לחרבן־הבית ואם הממשלה קבלה ממלכה לאמית, אשר הוצמד בראשה היה אמירטיאום, כי באמפירין זה נזכר בדבר נשים שבויות (שורה ג, ד), גם שמות גברים יהודים אשר נמצאו בכל שער זשער ונהרגו (אשתכחו בפבא בבא ואתחר); בשורה ה' ידגיה בר גמריה, זושע בר יחום, הושע בר נחום, תגי אחוהי, אַחיו בר... וכן נזכר שם, כי גבשו בבתיים (בתיא זי עלו בהן ביב-שורה ו), וכן נזכרת שדידת נכסים (ונכסיא זי לקח), ואף כי נזכר באמפירין 35 (13476), משנת 5 אמורטיס מלכא אדון איש אחד ושמו, מנחם בר שלום ארמי זי יב ברתא לדגל גבוכדרי, אבל השם מנחם נמצא גם אצל הפיניקים והארמים האמתים וגם בדגל נבוכדרי נמנו רק ארמים (עין אננעלער, 146–147). ואל החרבן הזה של מושבות הצבא מְקוֹנִים הישב דברי יואל, אשר נבא בערך בשנת 469: „מצרים לשממה תהיה וְאָדוֹם למדבר שממה תהיה מחמס בני יהודה אשר שטכו דם נקי בארצם” (ד, י"ט).

בבקשת יהודי יב נזכרים שמות ומעשים המקבילים והמְקוֹנִים אל השמות והמעשים הנזכרים בעזרא־נחמיה ואל אשר מספר בפי יוסיפוס מתקופה זו. על־דבר בגוהי (1) זה פחת יהודה מספר בקדמתיות י"א, ז, א, כי חיה שר־הצבא של ארתחששתא (2) ובימיו כהן בכהנה גדולה בירושלים יהוחנן בן־יודע בן־אלישיב, אולם בגוהי אהב את אחיו יהושע ויאמר

(1) בשם הפרסי הזה נקרא גם אחד מראשי היללים בשנת תר"ו לחרבן־הבית (עזרא, ה, ב; נחמיה ז, ז), אך בעברית הוא מְקוֹד „גְּוִי”, אמני שקשה לעברי לבטא את ההברה הזו, וכמו שהוא מחליף את au היווני ל־ab, כן החליף כאן את os ל־ni, ולא כדעתו של עיוארד פֿאָר (שם, 73), כי המסורה של הנקוד העברי מוסיף כאן תרגום חשבים ביונית תרגם בכונה לפי המבטא הפרסי, שנמצא גם ביונית.

(2) ארתחששתא הראשון מלך הקל־ג-תצ"ג לחרבן־הבית; דריוש השני תצ"ג-תע"ג, ארתחששתא השני תע"ג-תכ"א. ואם לפי דברי יוסיפוס חיתה הריגת האח בימי ארתחששתא הישני אחר תע"ג, חזמן מְקוֹן אל תְּכֵן התעודה שלמנינו (סאכוי, שם, שם).

לתת את ההקנה הגדולה לו ויקם בגללה יהונן על אחיו בתוך המקדש ויהרגהו, ויתקצף בגוהי ויכנס בבית-המקדש - מה שאסור לנכרי - נישל מס של חמשים דרכמים על כבש התמיד. על-פי היחס הרע הזה של בגוהי אל הכהן הגדול ואל חבריו נפתרה כמעט החידה: למה לא נענו אלה אל בקשת יהודי יב, להיות להם לפה לפני בגוהי (עין סאכוי, דריי אראמאישע סאפירוספינדע, עמוד 17). יהונן הכהן הגדול הזה נזכר בנחמיה י"ב, כ"ב בין ראשי אבות הכהנים, אשר היה אחרי-כן לכהן גדול (1). לדעת בירטולטי, הקרובה לאמת, הוא "יונתן" בנחמיה י"ב, י"א, אשר נמנה בתולדות יחושו שלישי לאלישיב ושני ליודע, כמו אצל יוסיפוס (2) (שם, שם). מלבדו נזכרים עוד, חורי יהודה, הנודעים לנו מתקופה זו, בנחמיה (ב, ט"ז; ד, ח; ה, ז; ו, י"ז), גם "ענני" אשר "אוסתן" מיחס לאחיו, הנזכר כאן, הוא לדעת זיגמונד יאמפל (פאם קריגסשוויפלאטץ, 41-42), חגניה אחי נחמיה (3) (נחמיה, א, ב), אשר ה"פיהנראה מעזרא ה, כ"א-כ"ג ומנחמיה ז, ב, היה גם הוא, כמו אחיו, עובד עבודת מלכות-פרס במצרים או בארצות סוריה, וכן נמצא באמת באחד האפיפורין, שיהודי אַבּוּט מתאוננים כי מאז שבא חגניה למצרים עוינים אותם הסקידים המצרים (אפיפ. 11, ז-ח), וכן נזכרים בו "עלומי ענני" (שם, 4) - לאמר, צעיריו, תיליו ומשרתיו. ומהיותו פקיד-הממשלה, על-כן שלח בשמה את הפקדה לתג את חג הפסח (אפיפ. 6), אשר יצאה לא-הרבה בזמן אחרי כריתת ברית-האמנה על-ידי נחמיה (נחמיה, י), ואס"כן היה "אוסתן" זה גם אחי נחמיה ונקרא גם בשם פרסי, כמו שנקרא גם נחמיה בשם "תרשתא" מלבד שמו העברי, והוא מתיחס כאן לענני מפני שנחמיה כבר מת וגם בגלל ש"ענני" זה היה פקיד מקרסם במצרים (4).

האנשים הנכבדים אחר הכהן הגדול וחבריו וחורי יהודה בירושלים ושונים אליהם בערכם בעיני בני-הגולה אלה היו, כמו שנראה מהבקשת הזאת: סנבלט (5) ובניו: שלמיה ודליה, אשר גם אליהם פנו, כי ישתדלו

(1) הסיום בכתוב (שם, כ"ב): "על מלכות דריוש" הפונה לדריוש השני (תע"ד-תצ"ב להרבך-הבית) ולא השלישי (ת-ת"ה), כאשר סברו ערערה, וכן בכתוב (שם, כ"ג): "בנג לוי... שי ימי יחונן בן-אלישיב" הפונה בן-בנו של אלישיב (מאיר, כם, 72).

(2) כידוע, החליטו וילריך וולתייון, כי הספור הזה של בגוהי ויחונן ברוי הוא ואיננו אלא אותה המריבה שהיתה בין חוניז ויאוזן בימי אנטיוכוס אפימנס; אבל מכאן נראה, כי באמת היה בגוהי הפחה ביהודה בימי יודן הכהן הגדול, ועל-כן אין לחסיל ספק בספורו של יוסיפוס (ד. כהנא, שם).

(3) וענני וחגני הם שמות שנחלפו זה בזה, כמו שנמצא באפיפ. 11, ד; צחא וחור על-ימי ענני ובשורה זו נקרא חור, עלים חגניה" (יאמפל, שם).

(4) בודאי אין לתהליט זאת בברור, אבל היא השערה מתקבלת, כפי השערת סאכוי (כם, 33), ענני" זה הוא שנמנה בין צאצאי דוד (דבר-הימים א, ג, כ"ד).

(5) כאן נכתב בסמיכתו התמה באשורית, סאנבלט", אשר הוראתו בא היא: סיך-נותן-חיים.

בעדם לפני בגוהי; סנבלט מתאָר בפיהם בשם „פחת שומרון“, מתאים אל דברי יוסיפוס (י"א, ז, ב), כי היה סָרַפ בשומרון¹), ואף כי בנחמיה איננו נזכר במשָׁתוּוּ, אבל גם בו נרמז עליה, אחרי כי הננו מוצאים אותו מדצֵר אל אָחיו וחיל שומרון (נחמיה, ג, ל"ד, ועֵין עד. מאִיר, שם, 74). על־ידי משָׁתוּוּ זו הנכבדה מתבאר כל כחו ותקפו להתנגד אל נחמיה ולהפריע בעד עבודתו בבנין החומה, אף כי זה בא בכח הממשלה הראשית, אשר היה פקיד נכבד אצלֵה. ביחוד הננו לומדים מכאן לדעת, כי סנבלט זה וגם בניו עמדו אז בתוך עם ישראל ואחת מבנותיו היתה נשואה לאחד מבני יודע בן־אלישיב (נחמיה, י"ג, כ"ח). הוא אחי יהוחנן הכהן הגדול, ונחשבו בעיני כל בני עם ישראל אשר מחוץ לירושלים כיהודים גמורים וכראשי מגני העם ופטרוניו, אשר גם אליהם פנו לעזרה בעת צרה. וכנראה, נחשבו גם בארץ־ישראל כבני מפלגה מיוחדת, השונה אך במטרותיה המדיניות מנחמיה וחבריו, ורק ברבות הימים על־ידי סכסוכים שונים נבדלו מתוך עם ישראל להיות לעם מיוחד בשם עם „השומרונים“ צורר לישראל.

על המקדש בִּיב מסבים – לפי דברי כל החוקרים היום – דברי ישעיהו (י"ט, י"ח–כ) המובאים למעלה: „ביום ההוא יהיו חמש ערים בארץ מצרים מדברות שפת כנען ונשבעות לה' צבאות, עיר ההרס יאמר לאחת, ביום ההוא יהיה מזבח לה' בתוך ארץ מצרים ומצבה אצל גבולה לה'“, אשר עד שנתגלו עלי האפיטורין האלה החליטו כל מבקרי המקרא, כי דבריו מסבים על מקדש חוֹנִיו בומן הבית השני, אשר נוסד סביב שנת רכ"ט לחרבן־הבית בגליל הַלְיפּוֹלִיס, ו„עיר ההרס“ הינו „עיר החרס“ – עיר השמש: הַלְיפּוֹלִיס, והם נוספו לדעתם בישעיה אחרי־כן. גם בתלמוד (מנחות, ק"י, ע"א) פרשו כך וגם הם קראו עיר־החרס בתרגום „קרתא דבית־שמש“, אבל מאליו מובן, שהם האמינו כי ישעיהו נבא על־זה מאות שנים מקדם. ואולם עתה נתאשרה הפרשה הזאת לבת־זמנה, לאמר, שנאמרה מפי ישעיהו, אחרי כי המקדש של יב נמצא עוד בזמנו²).

(מאִיר, שם), ונקרא בשם בבלי, כנראה, בגלל שהיה ממוצא הקולוניסטים הבבלים שהושיב מלך אשור בשומרון (פלכים ב, י"ז, כ"ד), אך אחרי שנתחדד נקראו בניו בשמות עברים גמורים בהרכבת „יח“ (עֵין סאכוי, שם, 37–38).

1) אמנם הוא מאחר בסגנה את זמנו לימי דריוש האחורן. לדעת יעב"ץ (בתר"י, ח"ג, עמוד 173) היו שני סנבלטים בומנים שונים, אבל בזה לא תקן את שגגת יוסיפוס, הנותן את מנשה אחי יוחנן הכהן הגדול לחתן לסנבלט, והנה תינו זה שלפנינו.

2) דוהם, במרושו לישעיהו, המתאמץ לאתר הרבה מקומות בישעיה לזמן היותר מאחר, דוחה בקש את הפרוש האמתי הזה, באמרו, כי „אצל גבולה“ משמע אצל גבול אסיה, ולא של כוש, אחרי שהמחבר היה, כנראה, מדרי הצפון, וכן הוא דוחה בקש את דברי היציג, כי המש הערים הן: הליפוליס, ליאונטופוליס, מגדל דפנא וממפיס (עֵין ירמיה, מ"ד, א), בהחליטו, כי לפי משמעות הכתוב חיו הערים האלה מתיחדות רק בשפה הכנענית, ובערים הנמנות דברי

עזאראד מאיר מדבר בשבע־רצון מיוחד על התגלית של עלי־האפיפורין האלה, אחרי אשר הבקרת החדשה של המאה התשע־עשרה הוציאה את משפטה, כי כל התעודות המובאות בעזרא־נחמיה הן מזיפות, ורק הוא יצא להגן על אמתתן בספרו „די ענטשטעהונג דעס יודענטומס“ עוד בשנת 1896 ועתה נתאמתו כל דבריו על־ידיהן. — יש לקוות כי התגליות הבאות תאמתנה את המקומות בכתב־הקדש, אשר גם עד מאיר בעצמו הפירם למזיפים.

התעודות של עלי־האפיפורין נותנות ציורים אחדים ממעמד החיים המדיניים, החברתיים והתרבותיים של היהודים תושבי יב וסוּנָה. על־פיהן נראה, כי נחלקו ל־בעלי דגל“ ול־בעלי קריה“ (A, ט; E, י״א). בשם „בעלי דגל“ נקראו אנשי־הצבא העובדים תחת דגלי שרי־הצבא הנכרים, רבם נקראים בשמות פרסים ועל שמם הם נקראים, ובשם „בעלי קריה“ נקראו יתר התושבים, לאמר, העירוניים, וכן הם נקראים בשם „מהחסן“ (S, ב). לאמר, אורחים בעלי נחלה. וכן נקראו הראשונים בשם „הַיָּלָא יהוּדִיָּא“ (6, י״א; 18, א. עין שטירק, 22–23, עמוד 8). החילים עמדו לדין לפני בית־דין של חילים אשר בראשו עמד שר־הצבא — „רב חילא“ (H, ה). לפני בית־דין זה הגישו משפטיהם היהודים ביניהם לבין עצמם ובין שכניהם הנכרים, ולא נבדלו היהודים לרעה במשפטיהם מהנכרים; ואם היה המשפט רע בעיניהם, הגישו קבלנא לבית־דין העליון, כמו שנראה מאפיפורין 7 — קבלנא אל הסֶטְרַפ ארשם. ואם היה צורך בשבועת פטורין, במקום שלא היו עדים, אז נשבעו „ביהו אלהא“ (B, ה), אולם כמו־כן באיללה המצרית: „בִּסְתִי אלהתא“ (F, ה), ואין כל הבדל בזה בין התעודות של היהודים ובין התעודות של הנכרים. כמו־כן היו הסופרים יהודים ונכרים: במשפט מִחְסִיָּה עם דְּרָגְמָן בר חרשין חֲרֻזְמִי הסופר הוא היהודי אָמֶן או אותו בר אבה (B, ט״ו–י״ז), ואשר בין היהודית מבטחיה ובין המצרי פי בר פחי היה הסופר פְּטִיסִי (מתנת־אֶפִּיס) בר נבונתן (נבו־נתן) — כנראה, מצרי על־פי שמו (F, י״ב); את שטר־הנשואין בין מבטחיה ויוזניה מכין בבלי ערתשורי בר נבוזראבן (C, ט״ו; D, כ״ח), שם הבן אשורי־ארמי ושל האב אשורי. וכן הסופר נבותכלתי בר נבוזראבן (A, ט״ו), וכן חתומים עדים יהודים ונכרים ביחד.

על־כל־טנים גם בשפה המצרית, אבל היא הנותנת, כי בימי ישעיהו דגרו בהן גם בשפה המצרית, ועל־כן נבא, כי בימים הבאים ידגרו בהן רק בשפת כנען על־פי הכרעת תושביהן העברים. — ד״ר אנטון אירקו, במחברתו „די יודישע געמיינדע פֿאן עלעמאנטינע“, 28–29, פתקן וקורא כאן „חמש שערים“ במקום „חמש ערים“, והיגו, שערי המקדש בִּיב, שהיו חמשה במספרם, ואסֶכֶן יש גם לתקן ולגרוס „חמשה“ ולא „חמשי“; אבל — אי־רוח ידברו השערים בשפת כנען? וערים הלא היו אז הרבה במצרים, שישבו בהן בני־ישראל, ואסֶכֶן אמר היה להנבא, כי חמש ערים היותר נכבדות חדרגנה בשפת כנען. — תבאתי זה רק להוכיח, עדיכמה מגיעה למעמים קלות־הראש של החוקרים הנוצרים בנוגע לכתב־יקדשונו בשעה שאינם יודעים גם לקרא בהם נכונה.

מלבד, רב החיל"א נמצאו שרים קטנים שנקראו בשם, פרטרך". גם נמצא שם בית פקידות הממשלה בשם, בית מלכא, אשר בו נמצאה קפת-הממשלה בשם, אוצרא, אשר פקידי נקראו בשם, המדכחא זי גנויא". הנציב הפרסי של כל מצרים נקרא או בשם, ארשם, הנודע ממקורות פרסים כנסיך וכנציב מצרים בימי דרוש השני. שר-הפלך של יב נקרא בשם, ויורנג, אשר כתשע שנים לפניוה הגנו מוצאים אותו כשר-מבצר בסננה, נפיך" בנו אשר היה מקדם ראש בית-דין בסננה היה אחר-כך לשר-המצביא שם; כמו שראינו, הרבו שניהם, האב ובנו, לעשות רעה ליהודי יב, בשעה שעשו, המיניא, לאמר, מרידה במלכות פרס, אשר הגנה על חיליה היהודים תושבי יב, אשר היו נאמניה בה ואשר הושיבה אותם בה כמצב של צבא לשמור על גבולי הארץ, ועל-כן חלקה להם כל הזכויות האזרחיות ביחד עם תושבי הארץ העקריים עד לבנות בה, בעיר הקדושה הזאת לאילת מצרים, בית-מקדש מיוחד לאלהי ישראל, אשר היה קוץ מכאיב בעיני המצרים, ולכן השתמשו במקרה הראשון להחריבו.

ציור, שיש בו ענין, על-דבר המשא והמתן המסחרי של הקולוניסטים האלה ביניהם לבין עצמם ובין שכניהם המצרים ממצביאים לנו על-י האפיפורין מסננה העוסקים רק בעניני משפחה אחת, אשר אביה וראשה נקרא בשם, מחסיה" והוא בנו של ידניה ראש הקהלה. מבניו נודעת בהם רק בתו, מבטחיה, אשר לה התפקיד הראשי בעלים האלה. אחד מהם (אפיפורין 5) עוסק בדבר הנדוניה שקבלה מאביה, בכואה בקשר-הנשואין עם בעלה הראשון יזניה בר אוריה, נחלה לבנות עליה בית; היא מגבלה במדת ארכה י"ג אמה ובמדת רחבה י"א ומקמנת במצריה על-ידי בתי שכניה, יש בהם של יהודים ויש של גוים: פרסי אחד ומצרי אחד. מחסיה נותן לבתו זכות-הקנין על הנחלה הזאת, ומי שיבוא לערער עליה, אם גם אביה בעצמו, יעש ענש כסף. בדבר הנחלה הזאת בעצמה היה למחסיה דין ודברים עם דן-קמן הפרסי וזכה במשפטו עמו אחרי שנשבע לו בבית-הדין באלהי יהו ואז קבל ממנו, קסר מרחק, לאמר, תעודת הסתלקות שהוא מסתלק מן הנחלה הזאת (B). באפיפורין אחר (C) מתבררות הזכויות שיש לבעל מבטחיה על הנחלה הזאת של אשתו, כי אין לו בה רק זכות הבנין, אבל לא למכרה ולתתה במתנה לאחרים, וכשתפרד ממנו אשתו מתוך שנאה, אין לו רשות לקחת את הנחלה ולתתה לאחרים, אלא רק לבניה אשר ילדה לו יש זכות קנין בה, וכשתגרש ממנו, או מחצית הבית תהיה לה והמחצה השנית לו, אבל רק בזכות הקנין על הבנינים אשר הקים עליה, אולם לאחר מותו ירשו את המחצה הזאת רק בני מבטחיה. באפיפורין 4 נותן מחסיה לבתו מבטחיה נחלה שנית, חלק נכסיה זי יהבת לי כזי הנדו היות בבירת...— לאמר, חלק הנכסים שנתת לי כשהייתי מתנדס (1) (מודד) בבירה.

(1) הנלה הזאת נזכרת במקומות אחדים בהלמוד (כמו בגטין, פ, ע"ב; חולין, פ"ג,

את הנחלה הזאת קנה ממשלם, גם היא מגבלת ומסמנת במצריה מצדה האחד, אגורא זי יהה" (מקדש ה') ומצדה השני, בית כמר לחנום וקטי אלהיא", לאמר, בית כמרים של האלילים חנום וסתי. מהשכנות של בתי ישראל לבתי מצרים נראה, כי לא ישבו היהודים ברבעים מיוחדים, אלא ישבו ביחד עם יתר התושבים, ומהשכנות של מקדש ה' אל בית-האלילים המצרי נראה, עד-כמה גדלה סבלנות הדת אז גם אצל המצרים וגם אצל ישראל. בהוסיפנו להתענין בחיי המשפחה הזאת, הגנו מוצאים, כי הנשואין עם יזניה היו, כנראה, חשוכי בנים, אך זאת נדע, כי י"ט שנה אחריהם כבר היה מת. אחרי-כן הגנו מוצאים (באפיפורין F) כי היה למבטחיה זו דין ודברים עם המצרי, פי בן פחי" בדבר תביעה, על כסף ועבור (תבואה) ולבוש, נחש ופרזל כל נכסין וקניין" והיא נשבעה לו בספי, זו האליה הִיבית, והוא הסתלק מתביעתו ונתן לה, קסר מרחק"; לפי-הנראה, היתה אשתו (בין השורה ד-ה תלויה המלה, אנתו"), ונשבעה לו, כי לא לקחה משלו כלום. כי לפי קטי המצרים היתה רשות בידי האשה לגרש את בעלה (עין שטירק, 22-23, 24-25) ולפי קטי חמורפי, אם יש את לבב האשה לעזוב את בעלה, אז יתברר דינה בבית-דין אם טענותיה צודקות, ביחוד אם לא בזוה את נכסיו (קטי חמורפי, 141), וספר המרחק שלהם הוא כעין ספר-כריתות לעברים. בשנה זו שנטרדה מבטחיה מ,פי" גשאה (גם זאת מוכיחה, שהיתה נשואה לפי) לאסתר בר צחא ארדיכל המלך; כנראה ו), היה גם-כן מצרי ונכנס אחרי-כן בדת ישראל ונקרא בשם, נתן", אחרי כי בניו מחסיה וידיניה ממבטחיה נקראו אחרי-כן בשם בני, נתן" (א, ב), אשר אמם מבטחיה (ו, ג).

בשטר נשואין-זה (אפיפורין G) שבין מבטחיה ואסחור נגלה לפנינו מעמד חדש בחיי המשפחה, כי לפי התנאים המתונים בשטר הזה היתה הרשות בידי האשה להביע את שנאתה לבעלה ולהפרד ממנו (אך לא להגרש) מתוך שנאה, ואז עליה לעמוד בתוך העדה הישראלית ולאמר לפניו: הנני שונאת את בעלי פלוני", ועליה להשיב לו או את המזר שנתן לאביה ששה שקלים כסף וגם שני ר[בע], כנראה, קנס ואת כל אשר נתן לידה, והיא נפטרת מבעלה ללכת אל כל מקום אשר רוחה ללכת (כ"ב-כ"ה), וכן היתה הרשות בידי הבעל לאמר בתוך העדה: הנני שונא את אשתי פלונית", ואז המזר שנתן לאביה יאבד ממנו, אבל את כל אשר נתן לידה היא מחיבת להשיב לו והיא עוזבת את ביתו ואין ביניהם עוד כל

ע"א: ב"ב, ס"ט, ע"ב), מוצא מפרסית ומערבית, ומרושה מרד ושעור, ובה אנחנו משתמשים גם בשטה העברית החדשה בשם, מהנדס", ואמשר שהיתה מתארת גם אז פקיד ממנה על המדות (עין סלישר ללוי וקאווט), אבל יותר מכונת אל המסטר כאן תוראת, הנדו" מפרסית, לדעת אנדריאס (מרבא מעד. מאיר, שם, 79); שבו, קסור", כלומר, היא תמכה בידו כשהיה אסור ושבו בבירה.

(1) כן הנני אומר, כנראה, אחרי שבאמת נקראו גם עברים בשם, אסחור" (דבר-הימים א, ד, ה; ב, כ"ד), אבל אביו בודאי לא היה עברי, כי השם, צחא" נמצא שנקרא בו רק אחד הנתינים (עזרא, ב, מ"ג; נחמיה, ז, מ"ו).

דין ודברים (כ"ז-כ"ט), אולם האשה לא התרה בכל-זאת במעמד הזה לאחרים וגם הבעל, אם נשא או אשה אחרת, היה מחיב, כנראה, לשלם לאשתו הראשונה עשרים כרש כסף - מאתים שקלים על-פי התנאי השני (1) (ל"ג-ל"ד). היהודים בגלות בבל החזיקו, כנראה, או גם-כן במנהג הזה הבבלי (2) אף בשוכם לארץ-ישראל עם נשיהם העבריות, כי הרחיקון מבתיהם בטענה של שגאה ונשאו נשים נכריות תחתן, ועוררו במעשיהם אלה את קצף הנביא מלאכי, אשר התמרמר עליהם על כי בגדו בנשי-נעוריהם העבריות ובעלו בנות אל נכר, וקרא בועם: כי שגא-שלה, אמר ה' צבאות (ב, י"א-ט"ז) - לאמר, אם שונאים אתם את נשיכם העבריות, תגו להן שטר-כריתות כדיני ישראל.

בשטר-נשואין זה הגנו מוצאים את היסוד של הכתבה העברית המאחרת שהלכה והתפתחה והגיעה אל הצורה שהיא נמצאת עדי-היום בירינו, אשר כל עקרה הוא סכום כסף ידוע שמקבל הבעל על עצמו לשלם לאשתו בהגרשה ממנו - כמו שאומרים בתלמוד, כדי שלא תהא קלה בעיניו להוציאה - עשרים כרש כסף, לאמר, מאתים שקלים באבני המלך. זה היה סכום הכסף של הכתבה בימים הקדמונים ההם, אשר קבל על עצמו הבעל לשלם לאשתו בשלושה אפנים: (א) בגרשו אותה, ואז עליו לתת לה מלבד-זאת גם את כל הרשום בספר (כ"ט-ל"א); (ב) בקחתו אשה עליה בחייה; (ג) בקחתו מנכסיה ומקניניה. בשטר-נשואין זה הגנו מוצאים את המונח "שנתן לארוסתו ואת הגדוניה שקבל הוא וגם את ה"שומא" ששמו את אשר הכניס הוא והכניסה היא, כמו שאני מבאר בפרטות במקום אחר. כנראה, התנהגו עם אסחור במנהגו המצרי, כי האשה כתבה לבעלה את הכתבה, ועל-כן נוסחאה עברית.

מהנשואין האלה של מבטחיה עם אסחור יצאו שני בנים: ידניה

(1) במשנה קראו למעמד כזה בשם "מורד ומורדת" ותקנו, כי המורדת על בעלה מיתמים לה מכתבתה שבעה דינרים בשבת וכן המורד על אשתו מוסיפים לה על כתבתה שלשה דינרים בשבת (כתבות, ה, ז), באופן שהיו מכרחים להתגרש ולא להתעכב הריבה במעמד של שגאה. התקנה הזאת היא עתיקה במשנה והיא מכוננת היטב כנגד דיני-השגאה הבבליים האלה, אבל להתנות תנאים פשוטים במקרה של שגאה היתה הרשות גם בידי האשה, לדברי הדעת המאחרת של רבי יוסה בירושלמי, כנראה, בחשפעה זאת, הלא כח דבריו: ואילין דכתבין, אין סנה ואין סניה" (לאמר, הם פתנים בכתבתה אם השגא אתה אותי או אנכי אשגא אותך) תנאי סמוך וקיימגוה רבנן (ירושלמי, ב"ב, ה, ה; ט"ז, ע"ג, ועייש כתבות, ה, י).

(2) לפי נוסחאות שטר-הנשואין המצריים, היתה רק האשה פתנה את התנאים האלה עם בעלה, אחרי כי היא היתה המגרשת (עין שטרק, שם, 24-25), זה מעיד על המעמד האמיתי (מצטריארננט), אבל על-פי החק הבבלי היו שוים בזכותיהם שני הצדדים (עין חקי המורשי, 142-143, ובסטרי, החלבושה העברית הקדומה, 146). העברים הקדומים או התנוגג, כנראה, לפי החק הבבלי רק כמריו של שגאה, אבל בגרושין נתנה הזכות רק לבעל לגרש את אשתו ולא להסך.

ומחסיה. שניהם נקראו על שמות אבותיהם הזקנים העברים. שלשת עלי-האפיפורין מסונה (א, ו, א) עוסקים רק בעניניהם. כנראה, מתו ביניהם, אסחור¹ אביהם, אשר נקרא אחר-כך בשם, נתן², וגם אמם, מבטחיה³. באפיפורין א תובעים מידיהם מנחם וחנניה בני משלם את הפקדון בסחורה, במלבושים, בשפתן, בכלי נחשת וברזל ועץ ונתבואה שהפקיד אביהם-זקנם שלומם בר-עזריה בידי אביהם אסחור ולא השיב לו; רק אחרי שעמד לדין, הסתלקו החובעים מתביעתם. באפיפורין שני (ו) נמצא, כי ידניה ומחסיה ירשו אחרי מות אמם את בית יזניה, ככל אמם הראשון, אשר נמצא במערב המקדש בדרך המלך. אולם ידניה ברה-הושעיה בראוריה ערער על זכות קנינה-בית, כי אביו הושעיה הלא היה אחי יזניה והוא היה היורש של אחיו אשר מת בלא בנים. יש לשער השערה לא-רחוקה, כי מבטחיה החזיקה בנכסי בעלה יזניה ולא חסצה להשיבם להושעיה אחיו וגם לתת לו את ירשתו ועל-כן נשאה למצרים: בראשונה לפי ברישאה ואחר-כך לאסחור, אשר לפי יזניהם אין יצום והאשה יורשת את בעלה; אבל אחרי שבניה יזניה ומחסיה היו ליהודים, באו עליהם בטענה לעקור למפרע את זכות קנינם על הבית הזה, ירשת יזניה, בכח דיני ישראלי. המשפט הזה נמשך בהיותם הימים, למשפט וידרג והודע לרב החיל מסנה ובודאי זכו האחים בדיניהם וקבלו מידי ידניה ברה-הושעיה, ספר מרחקי⁴. אולם גם בין האחים האלה בעצמם גולדו סכסוכים בדבר חלוקת העבדים והשטחה שירשו מאמם, אחר-כך נחששו וזנאי ותמשרותם כתבו בספר (אפיפורין א) אשר על-פיו קבל האחד את העבד פטולירי בן לאמו, תבא⁵ 1, ירד שנית (חקקה) בימן שניהלת (שנחקה) מקרא ארמית (בשמה ארמית): כזניה למבטחיה⁶ (הוא שייך למבטחיה²). השני לקח את, בלא⁷, אולם את השטחה, תבא⁸ בעצמה אם העבדים האלה, ולילו בנה⁹ לא חלקו ביניהם, אפשר משום ששחררום.

גם בעלי-האפיפורין של יב נמצאות תעודות של עניני מסחר, אשר מהן יש להזכיר את אלה: א) שטר-קשר של קבלנות (אפיפורין 25) בין, בר חנני נגדא¹⁰ ובין הושעיה בר הודיה ואחיאצ בר גמריה משנת ב, לחשורש¹¹ (הינו, אחשורש 3), הוא קסירקטיס, תקנב¹² לחד-בן-הבית, לחמציא שעורים

1. לדעה שפירק, מקור השם הזה הוא מצרי והראינו הריש (געביש), אבל חנני מוצאים את השם הזה לשטחה ולעבד גם בשטחה, ולרבן גמליאל היה עבד שנקרא, סגיא¹³ ושטחה בשם, טביתא¹⁴, וצין במלונים של לוי קאזוטס וביהוד מלישר ללו, כי מקורו ערביה. על-כל-פנים השם, טביתא¹⁵ לקמה אין מקורו מצרי.

2. יש לומר שנתן, כי העבד העברי היה מסמן באוח ירד, לאמר, שייך ליהודי-ישראלי נאמרו, וכתבנו על דרעה עלא מן סבתה וי על דרעה¹⁶ (ינתבוח על-הארץ למעלה מן הסתת. שער על חורף סכבר)-והינו; לפי שהעבד בוחל, כמבאר בישיעה מ"ד, ה, וכפי הערת ד"ר פ. שוונסקי - בלויס מנה, מ"ד.

3. בתרגום-השבעים מתרגם אחשורש שבמגלת אסתר: אראקסירקטיס, כי המוצא של השם

ועדשים לצורך מצב החילים בִּיב־סֶנְגָה; ב) תעודות של מלזות וחובות (28, 29, 35) משנות תקכ"ה, תע"ח, תס"ט לחרבן־הבית, אשר הללו חברי העדה זה לזה, יש גברים לגברים, יש גברים לנשים ויש נשים לגברים ויש נשים לנשים; ג) שטר־חליפין משנת תקס"ג לחרבן־הבית על חליפת שדות בין הנשים סלואה בת קוגיה ויתומה אחתה ובין יהאור ברת שלומם (אפיפ. 30); ד) שטר־מתנה שנתנה מבטחיה בת גמריה לאסורי אחותה ששה שקלי כסף (33); ה) רשימת המתנות אשר נתנו הושעיה ויהוחן לסלוא ברתם, כנראה, לנוואיה (34). – התעודות האחרונות מעידות על המעמד הגבוה ועל הזכויות הרחבות של האשה בתוך חייה־החברה של העדות האלה; ו) תעודה משנת תקכ"ט לחרבן־הבית בדבר שבועה שנשבע מלכיה לבעל־דינו, בחרם בית־אל" כי, כחסן בביתך לא עלת" (בחוקה לא נכנסתי לביתך), ואנתתא זי לך לא כתשת" (ואשה שלך לא נאפתי), ונכסין מן ביתך כחסן לא לקחת" (ונכסים מביתך לא לקחתי בחוקה) (אפיפ. 27).

כמו שנראה מכל ע־האפיפיורין, נכתבו אצלם כל השטרות, התעודות הצבוריות, גם האגרות הפרטיות, גם עניני הספרות בשפה הארמית, אחרי כי היא היתה שפת הממשלה או במושבות שבמצרים העליונה, משום שהיתה במאות השנים ההן שפת ממשלת פרס, כי היתה או תרבות ארמית כללית בעולם, לא רק בין התושבים היהודים. הרשום בעזרא (ד, ז) כי כתב הגשתון אל מלך פרס היה כנראה עמי הארץ בארץ־ישראל בכתב ובשפה הארמית, מתאשר על־די־כך (1). כנראה, דברו היהודים של המושבות האלה רק בשפה הארמית ועל־כן נקראו בשם „ארמים“ על־פי שפתם ו„יהודים“ על־פי מוצאם (2). את השפה הארמית, הדומה הרבה אל העברית, סגלו לעצמם החילים היהודים אחרי שהיו לחילי המלכות הפרסית, אשר שפתה הרשמית היתה ארמית, ביחוד אחרי שבתם במשך מאה שנה לערך

הפרסי כבר נשכח או ועל־כן טעו בקביעת זמן האשורוש. עתה נחבר על־ידי התעודה הזאת, כי קסירקסט בינניה נשתבש מחשורש בפרסית, ובעברית נוספה א בראש כל מלה שקבוצת בה שתי אותיות תכופות בלי נחה ביניהן בראשיתה (צ"ן, דאס בוך אסטר" ליאמטול, 99).

1) לא כדעת אחדים ממבקרי המקרא, למשל ג. יאחזן בספרו: די ביכער עזרא, עמוד 37, מחליט, כי „מתרגם ארמית“ היא הוספה מאחרת בימי הצור החרגומים לתורה (7), גם עד. מאיר (שם, עמוד 18) מחליט, כי צריכים כאן לתגיה „כתב הנשתון כתוב פרסית ומתרגם ארמית“ (על הנוסח שלנו הוא אומר, כי הוא טפל – אינונין). אבל לפי הכתב של עלי האפיפיורין נראה, כי כתב האשורי הוא גם הכתב הארמי, ועל־כן נאמר כי כתבו לא בכתב־היתדות, אלא כתבו ותרגמו ארמית, לאמר, הכתב וחלשון בארמית.

2) צ"ן אפיפיורין A, ב, E, ג, D, I, ב, A, ב, ארמים; B, ג, ס, י, C, ב, D, ג, H, ג, יודיים. וגם היהודים קראו לכתבם בשם „מקרא ארמית“ (A, ד). אבל לפי שדיקו החוקרים ומצאו, נקראו היהודים מסוגה (מלבד בשני מקומות יוצאים מן הכלל הזה) בשם „ארמים“, וכשהם נמצאים ביב הם נקראים בשם „יהודים“. מזה יש לשער, כי החילים ביב היו ברגם יהודים ושל סגנה היו ברגם ארמים, ולכן נקראו גם היהודים בשםם (צ"ן בספרו של אננעלער, החוקר בדבר תפקיד היהודים בִּיב־סֶנְגָה – שם, פי ד, 43–60).

במושבה הילית, אשר שפת הדבור היתה בה רק ארמית בלבד, עד כי גם המצרים מְכֻרְחִים היו להשתמש בה, כמו שנראה ממקדת ארשם הנציב הפרסי אל הפקיד המצרי וחסרעמְהי בדבר בנין אניות (אפיטורין 8); אבל גם בלארהכי אפשר, כי בני המושבות האלה, אשר היו, כנראה, מבני ממלכת-הצפון, הקרובה אל ארם, דברו גם בארצם בשפה עברית נוטה לארמית או כי דברו בשתי השפות: העברית והארמית.

כמו בשפת יהודי יב כן נמצאת בכל התעודות שלהם השפעה נכרית, ביחוד השפעה של האשורית-הבבלית: התאריך המדיק, קצבת ענש כסף כתנאי קיום שטריות-הקשרות (משנים עד מאה כרש ועל-פירלב של עשרה כרשים), חתימת העדים בשטריות נמצאים גם בתעודות הבבליות. החוקר שטארק מקביל כמעט לכל תעודה יבית. (בהוצאת אפיס. של סאכוי) תעודה מקבילה בבליית, אחרי כי המרסים קבלו את משפטי הבבלים. העדים אשר חתמו על התעודות היו ארבעה (א); אם אי-אפשר היה לאחד הצדדים לתוכיח את צדקתו, או מכרח היה לקים את דבריו בשבועה (צין פ וגם ז), ויש אשר גם לקשוד על עון עשק נתנו שבועת פטורין לפני בית-דין של ארבעה בבית מקדש אלהים (27).

בבאנו לשפוט על-דבר מעמד צבורם ודתם, או נמצא, כי בראש הקהלה היבית עמד, ידניה בר גמריה הנזכר הרבה פעמים בתעודות האלה, הוא אבי, מחסיה, אחד מהיותר נכבדים שביהודי סנה, אביה-זקנה של מבטחיה, אשר עניני משפחתה נתבררו למעלה. בראש הרשימה הגדולה של משלמי מס (אפיס. 18, ב) נזכרת, משלמת ברת גמריה בר מחסיה, כנראה, היא אחות ידניה, ועל-כן היתה האשה היותר חשובה בקהלה. התעודות הרשמיות אל קהלת יב ערוכות, אל ידניה וכנותה (וחבריו) חילא יהודיא (6, אה, אל מראי ידניה... וכהניא זי יהו אלהא" (11), וכן הוא חתום בתעודות הרשמיות של הקהלה: עבדיך ידניה וכנותה כהניא זי ביב בירתא" (6, א; 2, א). כנראה, היה כעין כהן גדול עומד בראש עבודת אלהים ביב ואליו נצטרפו: מעוזיה, אוריה (10, א) וגם הכהנים: מתן בר ישביה ונריה בר... (11, א). יהודי יב היו אדוקים גדולים בדתם, כמו שמעידים דבריהם בבקשתם אל בגוהי פחת יהודה, כי מאז שחרב מקדשם: אנחנו עם נְשִׁין וְנָגִין שִׁקְקִין (שקים) לבשן הוין, וְצוּמִין וּמְצִלִין ליהו מרא שמיא (ג ט"ו); ועד זנה יומא, אנחנו שִׁקְקִין לְבִשִׁין וְצוּמִין, נְשִׁיא אולִין כארמלה עבידן, משח לא משחן וחמר לא שתין (שם, כ, כ"א). וכנראה (1, נמצא במקדש יב גם, ארון הקדש, הנקרא בשפתם בשם, שִׁינִית (תבת) אשרנא" (מקדש, באשורית. אפיס. 1, י"א). גם יש סמנים מְבַהֲקִים המעידים, כי היו שגורים בניהם כתבי-הקדש, כי דבריהם בבקשתם אל בגוהי: וצדקה תהיה

1) למי השערת ד"ר ז. יאמנול (במחברתו, ספן קריעגסטויפלאטן, ח"ב, עמוד 51, והעולם, יג, ז), אבל חמבטא חזו נמצא גם בחקי המורסי.

לך קדם יהו אלה שמיא (ג, כ"ז) הם בסגנון הכתוב בדברים כ"ב, י"ג, וכן נזכרות (שם, כ"ו): המנחה והלבונה והעולה (עין עזרא, ו, ט; ז, י"ז). את ההזמנה למשפט קראו: עבדת שאלה ומקריא על אלהן (עשיתי שאלה וקריאה לאלהים. עין 27, ז) בסגנון הכתוב (שמות, כ"ג), עד האלהים יבא דבר שניהם; כמו שראינו למעלה, נכתב המזר בשטריהגשואין כתמונתו וכמשקלו בתורה, גם בספרותם החלופית נפרת, כמו שמבאר להלן, ההשפעה של כתביהקדש האחרונים, גם ידעו את השפה העברית וידעו להשתמש בה כחפצם, עד כי הגנו מוצאים את השפעתה גם בסגנון שפת האפיפורין שנכתבו לנכרים, כמו השמוש במלת "לאמר" (א ג ב ד. c ג. e ג. h ד. ו ד. א ב); "איש" (ס, י"א, ט"ז, א, י"א, י"ג, י"ד, ו י"ב, י"ג); "לקח" (ס י"ח. א ו); "בעל" (ס ז. e ד, כ"ב, כ"ד); "בהמתה" (c ו); "עדה" (e כ"ג, כ"ז); "מרבית" (L); "נשחט" (בנפעל, e י"א); "עתד" (c ו) וכן מבטאים עברים מתרגמים ארמית: דכר ונקבא (e י"ח); על אנפי ארעא (c כ); בכף חדא (כמו פהאחד, e כ"ט) – ולדעת שטראק, האפיפורין 42 ערוך בשפה עברית נקיה ויש לקרא: אָלֶן פֶּל יִשְׁלָמָה, יִשְׁלָמָה שְׁלָמָה פֶּל, פֶּל יִפְרָק ויִשְׁלָמָה (ב, צייטשריפט דעס מאָרגענלד, 1911, עמוד 838). ביחוד מעידים על ידיעתם השלמה את השפה העברית ושגירתה בפיהם שמותיהם העבריים המרכיבים הרכבות חדשות שאינן נמצאות בכתביהקדש; ביחד עם זה מעידות ההרכבות החדשות האלה, שהיו להם קשגים צרופים על-דבר יסודי אמונת ישראל. השמות של כתביהקדש, אשר השתמשו בהם, הם: אוריה, אוניה, אושעיה, ברכיה, גדליה, גמריה, הושע, הושעיה, הודויה, זבדיה, זכור, זכריה, חנן, חנניה, חגי, יזניה, ישיביה, ישעיה, מחסיה, מלכיה, משלם, מתן, מנחם, נריה, נתן, עובדיה, עזריה, ענניה, פלטי, פלטיה, צמניה, צדיק, שלם, שלמיה. ההרכבות והתמונות החדשות של שמותיהם הן: אחיאב (בכתביהקדש אחאב), אלגורי, גדול (גדל בכתביהקדש), גלגולי, הצול, ונה (וניה בכתביהקדש), ידניה, יהוישמע, יגדל, יאור, יאיר (בכתביהקדש), יהוטל, יאציה, יהואדר, יסלח, יתום (יתום בכתביהקדש), מעזיה (מעזיה בכתביהקדש), משלך, סימך, סמכי (סמכיה בכתביהקדש), סגרי, פגוליה, פלול (פלל בכתביהקדש), צפליה, קוניה, רעויה, שמות. ביחוד מצטיינים שמות הנשים אצלם בהרכבותיהם החדשות, ומלבד השם, משלמת שבכתביהקדש השתמשו בשמות כתביהקדש הזכרים בגטיות חדשות לנקבות, כמו: רעיא" (רעיה, שם זכר בכתביהקדש), אביהי (אביה, שמות זכרים בכתביהקדש), יהוחן (יהוחנן, שם זכר בכתביהקדש), סלואה, סלוא (סלוא, שם זכר בכתביהקדש), וכן השתמשו בשמות חדשים, כמו: אסורי, אבעשר, הצול (משתף לזכר ולנקבה), יהוטל (משתף לזכר ולנקבה), יהאורו, יהועלי, יהושמע, יחמול, פפתח נאהבת,

(1) הח"א השנית היא, כנראה, ח"א הידועה ואין כאן שבוש במקום, יח"א" כדעת

אדינגאר, 48.

(2) שמות הנשים האלה סותרים גם-כן את דעת ולתייון, כי הדת חיתה נותנת רק

גאהבית (כנראה, הינו הך), שלה, שביח. וכן השתמשו בשמות המתארים את האלהים בתארים חדשים, כמו: יהרטל, יהראדר, ידנייה, יהוישמע, קונייה, רעריה, יהתאור, או המתארים את היחס לאלהים: פנרליה, צפליה (צפה ליה), בערדיה. זה מעיד על מעמד התפתחותם במקשיהם על-דבר האלהים. על-כל-פנים אין בכל השמות האלה שמות מרכבים עם אליילים, ועל-כן יש להוכיח מזה, כי לא עבדו עבודה זרה גם בשותף. הננו מוצאים כאן גם נטיות חדשות לפעלים, כמו: יאציה (מן ארץ), הצול (מן נצל).

בכל השמות האלה אין אנחנו מוצאים הרכבה של שלש מלים, כמו בשמות עוליהגולה, והיא ההרכבה החדשה בהשפעת הבבליים, אבל כנגד זה נמצאים בהם תשעה שמות שאינם נמצאים רק במקורי כתביהקדש שאחרי שיבת הגולה, בזכריה, עזרא, נחמיה ודברי-הימים, והם: אטר, ברכיה, גדול, הדויה, תגי, מעווייה, ענניה, פלטיה, פלליה, המעידים על הקרבה שביניהם ובין בני הגולה, וכמעט לא השתמשו לצורך הרכבת שם אלהים בשמותיהם בשם, אל, אלא בשם, יה, יהו. בשלש מאות שמות אנשים ונשים נמצאת ההרכבה עם, אל, רק פעם אחת: אל-נורי, וההרכבה עם, יה, יהו נמצאת בחלק הרביעי מהם, מן אן ההרכבה שנהגו בארץ ישראל בתקופה שלפני חרבן הבית הראשון. וגם הם כבר התחילו לנהוג קדשה יתרה בשם הויה בלי להגות אותו בכל אותיותיו, אלא בהשמטת הה"א האחרונה או בתתם אלף במקומה, וכתבו, יהו או, יהוא (36). ג; 11, א; 5, ח). בתקופה מאחרת החמירו בזה הרבה בלי להגות אותו באותיותיו (כלל 1). את האלהים הזכירו הרבה בתארו המצוי גם בכתביהקדש בשם, אלהי שמיא (אמיטורין 1, ב, כו, כ"ח; 3, ג, ד), או, מרא שמיא (1, טו) המצוי בעזרא ובנחמיה (עזרא, א, ב; ה, יא, י"ב; ו, ט, י; ז, י"ב, כ"א, כ"ג; נחמיה, א, ד, ה; ב, ד, כ). בחרסית אחת שם נמצא גם התאר, יה ה' צבאות. וגם הזכירו את אלהים במספר רבים, כמו שמצוי בכתבי-הקדש (עין בראשית, כ, י"ג; ל"א, נ"ג; ל"ה, ז; שמות, כ"ב, י"ח; ש"א, ב, כ"ה; ש"ב, ז, כ"ג; תהלים, נ"ה, י"ב. וכן בתארו דברים, ה, כ"ג; יהושע, כ"ד, י"ט; ש"א, י"ו, כ"ו, ל"ו) וכמו שהיה נהוג בימים הקדומים, כפי

בגברים, ועל-כן לא נתנו לנשים שמות דתיים (עין, ההלכשה העברית, 196, הערה 2). וכן נושאים שמות הנשים וחתם תאבתה, כמו, אמורי-האמורים שהגני אשר בתם, יורחן-פדוש, של חריתו, וכן גאהבת, רעריה, יחמול.

1) במקום אחר בארמי בארצה את נמוק האסור הזה ותגבלתי את זמנו בימי התנועה החלנית, אשר השוו אז את השם, יתח"ה הגוי באותיותיו אל שמות אליילי יין, אבל יסוד הזחירות בכלל בשם הייה שלא יתהפך לשם עצם מרטי כבר נמצא בתורה משה, ועל-כן, כנראה, נותרו עוד בימי הבית הראשון מלתגות אותו באותיותיו בכל הגוסעות התרוסיות, ויש מהסופרים או מהמעתיקים שנוהרו בשם, תיה"ה גם בגוסחות קדש ונתנו במקום, אלהים, ואשר על-כן יש פרשיות התורה אשר בחן מתאך אלהים בשם, תיה"ה ויש שרק בשם, אלהים. גם הדבר כן הוא, נופל היסוד של שיטת המבקרים לחלק את הגוסעות בתורא ל,אלהימית" ול,יהוימית".

שנתברר בימים האחרונים על-ידי אגרות תל-אמרנא ויתר הפתבות העתיקות, לתאר גם את היחיד הגדול בבני-אדם במספר רבים (עין קיטל, געש. ד. פקלק. איור., ח"א, 214), על-כל-שנים אין לשפוט מזה, שהשתמשו בדבריהם על-אודות מעשי האלהים בלשון-רבים, כי עבדו לאיליים רבים – כמשפט רב החוקרים, גם היהודים.

מלבד בית-המקדש ביב היו להם ארבעה בתי-הפלה, אשר נקרא במיהם, כמו, מועדי-אל¹ בכתב-הקדש (, שרפו כל מועדי-אל², תחלים, ע"ד, ח), בשם, בתי-אל³). לכל, בתי-אל⁴ היה שם מיוחד: או שנקרא על שם המעלה בו, או על שם מיסדו או מקומו. א), מסגדא⁵ (32, ג); ב) חרם-בית-אל⁶ (27, ז); ג) אשם-בית-אל⁷ (18, א.א. וו, ה); ד) ענת-בית-אל⁸ (שם, שם, ו) או: ענתיהו (32, ג). הוראת, מסגדא⁹ ברורה בשמה תארמית למקום השתחוויה, וכן ברורה הוראת, חרם¹⁰ בצרביית למקדש ולקדש. מוצא השם, אשם¹¹ הוא עברי פֶּשַׁרַשׁ והוראת, שמם¹² (עין יחזקאל, ו, ו; הושע, ת, ט"ז; י, ב-השמוש בפעל, אשם¹³ בהוראת שמם: גיונינוס-בוהל), לאמר, שממת בית-אל¹⁴, אשר נקרא במי גולי ישראל מממלכת הצפון על שם עיר מלכותם ובית מקדשם שנחרבו¹⁵). והשם, ענת¹⁶ הוא שם עיר אחת במטה גפתלי בשם בית-ענת (שופטים, א, ל"ג), אשר נקראה בודאי מימי-קדם בשמה זה, כשביל שהיתה מקום פולחן האלילה הכנענית הקדומה, ענת¹⁷ ואחרי-כן זהמכה והיתה לישראל למקום מקדש לאלהיו, כמו שנהג בכל המקומות הקדושים על-פי מסורת הארץ, ועל-כן קראו גם בגלותם את שם אחד מבתי הפלתיים בשם, ענת-בית-אל¹⁸ או בקצרה: ענתיהו¹⁹, ואפשר משום שהיו יוצאי המקום הזה, או כי נקרא על שם מיסדו שנקרא בשם הזה, אחרי שהגנו מוצאים באותו זמן, ענתתיה²⁰ שמו של בנימיני (דבריהימים א, ה,

1) יש לתגיה, כי, בתי-אל¹ אלה נוסדו ביב ובסוגה בזמן שלטני בנין בית-המקדשש נבשאו גם אחרי-כן. ועין אננר, שם, 103, המפלפל הרבה בזה, לישב את הקשי, איך נתקמה דת ישראל ביב בסביבה זרה בלי בית-מקדש מיוחד, וברור אצלו כי בתריכנסיות לא היו להם; אבל לא התעוררו הוא וכל יתר החוקרים, כי באמת היו להם בת-אל במדה מספקת. 2) על-דבר, אשם² זה רבו החקירות של המבקרים: אונגננד מוצא בו את האליל שבבלי, אשם, – אליל אש השולח בבני-אדם מגמות מכלות ואשר שמו נזכר מימי הדינסטית תבבליית הראשונה של המורפי (2129–1830). השם הזה הוא שמי מערבי, כמו הדינסטית בעצמה פמוצא אמורי. כן הגנו מוצאים אצל השמים המערבים אליל אשִּׁימָא³ של אנשי המת, אשר פולחנו הובא לארץ-ישראל על-ידי הבבלים שהושיבם סרגון בשומרון (מלכים ב, י"ז, 5), וכן נמצא אליל רטאה סיניקי בשם, אשִּׁמון⁴ המהווה עם אשִּׁקְלִימס. לידובארסקי מוצא בו את האליל, סִימָה⁵ מצטון סוריה. גרסמאן העיר, כי עמוס וזכיה את בני-ישראל על כי הם נשבעים באשמת שמרון (ה, י"ד), לאמר – באליל, אשִּׁימָת⁶. עדוארד מאיר (דער מאפירוסטונד, 58), המביא את הערתו זו, מסיים בברור: פה יש לנו אמוא אלילה, אשר אותן המלות לה כמו לאלילה העברית ביב, אשר היתה אלילה שומרנית, ולכן הרושם בספר מלכים ב, כי רק אחר הרבן שומרון הנהג בה פולחן, אשִּׁימָא⁷, הוא שקר וכדוי לכוונה מיוחדת. ותנה, כמו שהגנו רדאים, בנוים כל החודשים והחקירות העמקות האלה על יסוד הפלה, אשם⁸ כאן, ש"י הבינו פשוט את הוראתה.

כ"ד), אבל אי־אפשר שקראו בני עם ישראל בזמן שאנחנו עומדים בו לאחד מבתי־המלוותיהם בשמה של אליה כנענית קדומה, אשר משנכנסו בני ישראל לכנען לא נזכר שמה עוד (1). גם בלעדי זאת אין לשפוט על זה מן השם של בית־הכנסת, כמו שלא נוכל לשפוט, למשל, מקום בית־הכנסת אוגוסטוס ברומי (עין ברלינר, היהודים ברומא, 121), שהיו היהודים בה בתקופה עובדים לאלילות הקסרית הזאת (2). על־כן אין להסתייע גם מכאן, שהיו יהודי יב וסנונה עובדים עבודה זרה בשותף עם אלהי ישראל, כדעתם של החוקרים (3).

ועדיכמה היו בתי־אל אלה חביבים עליהם, נראה מזה, כי קראו בהם גם את שמות בניהם, כמו: בית־אל־נתן בר יהונתן (34, ה), חרמנתן בר בית אל נתן בר צחא (שם, ד) ונהגו בהם קרשת אלהים להשבע בהם, כמו שנהגו באפן כזה בתקופה מאוחרת (4), מה שנראה מהשבועה שנשבע מנחם בר שלום למשלם בר נתן ב, מסגדא" וב, ענתיהו" (32, ג) וכן מלכיה, בחרמבית־אל" (27, ז). כל בני הקהלה הגברים והנשים השתתפו לצורך הוצאת הכלכלה של הבתים האלה, בהרימם שני שקלים לגלגלת, מעין זה שכתוב בתורה חצי שקל לגלגלת (שמות, ל, י"א—ט"ז; ל"ה, כ"ז), ובנחמיה (י, ל"ג): שלישיית השקל (5). בראשית הרשימה של תרומת השקלים האלה (18) כתוב: זנא שמהת חילא יהודיא זי יהב כסף ליהו

(1) שם האליה, ענת" נמצא רק בכתבות המצריות הקדומות עוד מלפני כניסת ישראל לארץ כנען, ורק על־פירוש שהננו מוצאים מקומות ואנשים נושאים שמה בארץ־ישראל יש לשפוט, כי מוצא כנעני, אבל נתחלפה אחר־כך באליה אחרת ולא נזכרה עוד בימי כתב־הקורס.

(2) בודאי אין אוגוסטוס בעצמו שם אלי, אלא שם קיסרו; אבל, כידוע, היתה ברומא תה דתית בשם, אוגוסטי" שהיתה מעריצה את הקסרים כאלים, והיכל ומקדש אוגוסטוס הוא כבר בית עבודה־זרה, אשר על־פי חמור חזין של הפרושים אסור היה להקרא בו.

(3) רק הפרוש. שטירק במחברתו, עלטע אונד נייע ארצמקאייסע פאפירי", 1912, עמוד 13—15, הרגיש, כי אי־אפשר להניח שהיהודים האדונים האלה היו עובדי עבודה־זרה, כמו שבטי ישראל בבית הראשון, והוא מתקשה לישוב מעט את מציאות הבתים האלה, שהיו בהם איוח ציורים גלמים של יהו. גם התוקר אנגלר (שם, 88) מתקשה גמרכן הרבה בזה והוא בא למסקנה, כי על־כל־שנים לא היו חייבים עובדי־אלילים, והאלילים הנזכרים אצלם הם של הארמים, והוא מסכים להשערת ישראל הלוי, כי הסכו הקולוניסטים הזרים את, ענת", ענת בית־אל" שלהם, ענתיהו". יש רק להתמלא על כל התוקרים האלה, כי לא עמדו על דבר פשוט כזה; ביהוד מתברר ברור גמור, כי אין, אשם" ו, ענת" שמת אלילים, אחרי כאין אנחנו מוצאים אותם מרכיבים בשמות העצמים הפרטים של יהודי יב וסנונה.

(4) כנען להשבע ב, מעון הזה" (כתובות, ב, י"ט; כריתות ה, ע"א; בבא בתרא, קס"א, ע"א) וכן ב, החילא" (קדושין, ע"א, ע"א); העבודה" (יבמות, ל"ב, ע"ב; גיטין, ג"ה, ע"א; פ"א, קדושין, ב, ד; שירי־השירים רבה, פסוק שררך).

(5) משקל השקל הכנעני הוא 14,55 גרם וערכו הוא ארבע 3 מרקיס. מחצית השקל הוא ארבע מרק וחצי. בתקופה היונית הוא נקרא דודרכמון. משקל השקל הפרטי הוא לעמדת זה 6 גר. — 1,17 מ. שני שקלים פרטים עולים לפירושו: 2,30 מרק (עודו־ארד פאיר, שם, 35).

אלהא" (אלה הם שמות התילים היהודים אשר נתנו כסף לאלהים יהו). בסוף הרשימה נחלק הסכום הכולל ל"יהו" (הינו, המקדש ביב) י"ב כרשים ו שקלים – הינו: כ"ו שקל; ל"אשמבית אל" ז' כרשים, הינו: ע שקל; ל"ענת בית אל" י"ב כרש – הינו: ק"כ שקל (כאן חסרה, במקום הפנוי, החלוקה לחרם בית אל ולמסגדא). מכל זה יש גם כן לראות, כי כל בית אל אלה היו מקדשים ל"יהוא אלהא". וכן יש להוכיח ממה שהבדילו בין כהני ישראל ובין כהני מקדשיהאלילים, לקרא את הראשונים בשם "כהניא" (1, א; 2, א; 11, א, י"ב) ואת האחרונים בשם "כמריא" (1, ה; 2, ד) כי היו רחוקים הרבה מן העבודה הזרה.

השם, בית אל", אשר בו קראו לבתי הפלתיים וגם הרכיבוהו בשמות בניהם, מעיד עדות שאין למעלה ממנה על מוצא בני ישראל ביב ובסוגה, כי הם מגולי עשרת השבטים, ולכן חבבו כל כך הרבה את שם עירם הקדושה בית אל (1), אשר בה נמצא מקדש מלך (עמוס, ז, י"ג) אשר חוספה עליו קדשת ה"שיבה של מסורה עתיקה מיעקב אבי שבטי ישראל, וכן מעיד על מוצאם זה רבוי השמות, ה"ושע" ו"מנחם" אשר בהם (2).

מלבד ראשקהלתם, העומד בראש כהניהם, נמצא, כנראה, מפקח ראשי על עניני הדת של כל הגליל הזה, פקיד מיוחד שנתאשר מטעם הממשלה וראשית, כעין ראש הכנסיה או האלברך שהיה במצרים בתקופה המאחרת. כנראה, היו אצלו גם שוטרים והיה משתדל לפני פקדי השלטון המקומי לטובת בני עמו, אם נאחזו באיזו עלילה (11, ד, ה) אף כי אלה היו, כנראה, עוינים אותו (7). כפעם בפעם שלה, כנראה, פקדות מיוחדות בענינים דתיים, אשר בהן הוא בא בכח הממשלה העליונה. סקדה כזו נשתמרה בתוך אחד האפיפורין (6), אשר בו מודיע, תגניה" הנזכר למעלה, אשר היה אז ראש הכנסיה הגלילית של יב וסוגה וסביבותיהן, הינו – של מצרים העליונה: אל אחי ידניה וכנותה חילא יהודיא (3) בשנת החמישית דריוהוש מלכא" – הינו, דריוש השני, והיא שנת תפ"ו לחרבן הבית, כשתיים עשרה שנה אחרי

(1) השם, בית אל" כאן, מעיר אונגנאד בברור, הוא שם אליל, הנמצא גם בספר התקשרות אשר בין אטרודן ובעל מלך צור, וכן הוא נזכר בכתבת בגליות בין שמת שמיות מערביות, על שירדב הוא נכתב, ב"ד-ה"ש"ן" (צין, אראמאיסע פאפירוס, 28). עדושרד מאיד (שם, 16, הערה ו) פאריך בזה, והוא מוכיח, כי הינו, ג"תגל"ו: האבנים בעלות הנמשות החיות הנופלות משמים ככדורי אש, שנודעו במי טופרי יון. לפי דעת הפבקריום, הינו גם, בית אל" של יעקב. במקום אחר נרדתי טעותם בזה. על-כ"שנים רק אולת היא לתת את בית אל כאן לשם אליל.

(2) אחרי כתיב את דברי מצאתי את הנמוק התאחרון חזה באותה מחברות הרבעון התאנגלי להכמת ישראל, טובא בשם הזוקר באכר.

(3) יש המוצאים בנוסח הכתב הזאת, שלא נזכרו בה לא, הכתנים" ולא, המקדש", כי היה מתנגד לעבודת מקדש מחוץ לירושלים; אבל באמת אין ללמוד מכאן כלום; הכתבת באה בנוסח של פקדה תילית רק לתילים, ובהיות חנניה פקיד מחוץ לארץ ישראל, בודאי לא התנגד למקדשים מחוץ לירושלים.

שבא נחמיה פעם שנית לירושלים - מן מלכא שליח אל ארשם, לאמר, הפקדה הזאת נתאשרה מאת המלך ונשלחה אל ארשם הנציב הפרסי במצרים, כי מיום חמשה-עשר עד עשרים ואחד לניסן יהיו טהורים (ככתוב במדבר, ט, א-י"ד. עין דבריהימים ב, ל, ט"ז-כ; עזרא, ו, י"ט-כ"ב) ויזהרו מעבודה ואל ישתו ואל יאכלו כל דבר חמץ מערב שמש עד עשרים ואחד לניסן (מכּוּן אל הדברים הנאמרים בשמות, י"ג, ז; דברים ט"ז, ד; שמות, י"ב, ט"ו).

קיום העובדה ההיסטורית הזאת על-ידי אפיפורין זה, כי חגגו יהודי יב כבר אז את תג הפסח ככל חקותיו וכהלכתו, סותר ורבה את השערת מבקר-המקרא בדבר אחר זמן חגגו ספר דברים ותורת כתנים. והנה יש המחליטים (עין עדוארד מאיר, שם, 95) כי זו הפעם הראשונה שהתחילו לחוג בארץ-ישראל את תג המצות (ולא את תג הפסח, המאחר לדעתם בזמן), ועל-כן השתדלו להנהיג בתקף הממשלה את החג הזה גם בתוך יהודי מושבותיה. אולם נמצאה ביב כתבת חרט, אשר בה מבקש הכותב את חברו להשיגח על ביתו ולשלוח אָמָה אשר תעשה את הפסח - שלח לי אמת תעבדן פסחא. - הכתבת נכתבה תק"ט - תצ"ט לחרבן-הבית, הינו, ר"א-י"א שנה קדם פקדת חגגיה, ואם כן, הלא חגגו יהודי יב גם את תג הפסח מעצמם עוד לפני פקדת חגגיה, וכמו שמברר מסגנון הדברים בכתבת זו, המדברת מהפסחא ככתג נודע, היה הפסח מקבל אצלם כתג קדמון ולא נוצר זה-עתה מחדש (עין השלח, כרך כ"ו, חוברת ג, במאמרו של הר"ר דייכס). בצווי: אַל תשתי וכל מנדעם זי המיר א... (6, ז) מודים גם החוקרים הנוצרים הקצונים, כמו עדוארד מאיר וחבריו, כי הוא מכּוּן אל אָסור שתית שכר בפסח, שנמצא במשנה פסחים ג, א; ואם כן, כבר נהגו אז באסור של תורה שבעל-פה, אשר בהכרח הוא בא אחרי דורות של התפתחות אסור-החמץ שבכתב, ואיך זה אפשר, כי זה מקרוב המציאו את כל עקרו של החג והנה שבה ומתעוררת השאלה שעמדו עליה החוקרים: למה-זה באה הפקדה של חגגיה ליהודי יב לחוג תג ידוע להם, ולמה-זה בא אליהם בפקדתו בשם המלך אל ארשם והנה השאלה הראשונה מתישבת על-ידי מה שנתברר (על-ידי החוקר רח"י בורנשטיין בספרו, פליטה מני קדם, ורשה, תרס"ט, 16-17), כי יהודי יב וסננה היו מונים ללבנה וחיו מעברים את השנה כדי להשוותה אל שנת החמה, והעבור נעשה כודאי גם אז על-פי שלשת הסמנים, ששנים נחם אביב וקרות האילן; ואם כן, היה לקביעת זמן תג הפסח, התלויה גם בתורה (דברים, ט"ז, א) בחודש האביב, תפקיד גדול בקביעת העבור (עין ר"ה, כ"א, ע"א, ועין ז. יאמפול, שם, 51). הקביעה הזאת לא היתה יכולה לצאת, אלא מאיזה מרכז, אשר ממנו נשלחה לכל הגלילים על-ידי אגרות מיוחדות, כמו שנהגו בתקופה המאחרת. בפקדת חגגיה שלפנינו הגנו מוצאים את אחת האגרות האלה, שנשלחה גם למושבות אלה, וזה לשונה באפיפורין המוסר והקטוע הרבה: א... (ב) [לאתנא יד]ניה וכנותה ח[ילא י]הודיא. אחיכם חגג[יה]. שְׁלֵם אחי,

אלהיא [יברכונכן] (לאחינו ידניה חבריו החילים היהודים. אנכי אחיכם הגניה. שלום לאחי, אלהים יברכמו).

ג) וכעת שנתא זא שנת ה' (דדיוחוש מלכא, מן מלכא שליח על ארשם (והנה עתה בשנה זו שנת ה' לדדיוחוש המלך גשלה מן המלך אל ארשם).

ד) . . . . . [חילא יהו]דיא כעת אתם כן מנו ארב[עא עשרא פניסן] (החילים היהודים, עתה תמנו ארבעה-עשר פניסן).

ה) . . . . . [בין שמיא פסחא צבי]דו ומן יום ט"ו עד כ"א לניסן [בין הערבים תעשו את הפסח וטט"ו עד כ"א לניסן].

ו) . . . . . דכן הו ואודהרו עבידה אל תעבדון] (היו טהורים וחשמרו מלעשות כל עבודה).

ז) . . . . . [כל שכרא] אל תשתו וכל ומדעם זי המיר אל תכלון] (כל שכר אל תשתו וכל דבר של מחמצת אל תאכלו).

ח) . . . . . מערב שמשא עד יום כ"א לניסן].

ט) . . . . . עלו בתוניכם וחתמו בין יומי . . . . . (עלו בחדריכם והיו סגורים בין הימים) (אשר מט"ו עד כ"א לניסן2).

כל הנאמר באגרת זו מכון בכל פרטיו אל חקי תורת משה בדבר אני הפסח והמצות, אשר בראשונה נבדלו לחג והפסח בי"ד ניסן בערב ולחג המצות מט"ו עד כ"א בו, ואחר-כך נתאחדו יחדו (כמברר וכמפרש בויקרא, כ"ג, ו. וצ"ן יחזקאל, מ"ה, כ"א). מכאן נראה, כי כבר התנהגו אז על-פי ספר ויקרא, אשר קדם הרבה במציאותו לפני הזמן שלפנינו, וכן על-פי ספר במדבר, כי אין לאיש טמא-נפש להשתתף בעשיית הפסח, ועל-כן צוה עליהם כי יהיו טהורים (ד"כין), וכן באה הפקדה בשם הממשלה הפרסית העליונה ממני שני טעמים: א) לתת חפשה לחילים לזמן ידוע (א"א אפשר היה בלי רשותה; ב) מפני כי גם פולחני כל הדתות זקוקים היו לאשורה, כמו שמברר

1) בגוף הגרסהאות של האמישורין השתמשו לסמני המספר בקיום זקופים ושוכבים, ואנכי משתמש במקום באותיות המספר.

2) הצעתי פה את האגרת על-פי המלואים והתקונים המלערים של התוקרים העוסקים באמישורין אלה. אנכי הוספתי פה גרסן תקונים ומלואים אחרים, ביחוד בריש פסוק ה', בין שמיא פסחא עבידו, שלא עמדו עליו התוקרים. המקום היותר קשה באמישורין זה, שלע עמדו כל התוקרים על ברורו, הוא הפסוק ט', עלו בתוניכם וחתמו בין יומי. לדעתי, המרש עמא, כי נתנה להם חפשה מהעבודה התלית לעלות לחדריהם מתוך המחנה, אשר נמצאה בצמק ויהיו סגורים בהם, לא אמר, לא יהיו זקוקים ללכת אל המחנה בין הימים אשר מיום חמשה-עשר עד עשרים ואחד בניסן. התרגום של "הדר" בארמית הוא "תון", פרוש "וחתמו" ורא כמה יזמן חתמו למו (איוב, כ"ד, ט"ו).

3) הן אמנם על-פי חקי התורה מצות המנוחה בתג היא רק ביום הראשון וביום השביעי (צ"ן ויקרא, כ"ג, ז-ח) דברים, ט"ו, ח), אבל לחילים נתנה מנוחה לכל ימי הג המצות, שלא יבאו במגע ובמשא עם חבריהם הנכרים בימים האלה של צוך הוזהרות ממני כל מחפזת. ולחנם תקשה בזה דודארד מאיר.

על-מי עזרא, ו, י-כ"ו, ועל-כן קָרַח היה כל מסקה על הדת להוציא את פקדויותו הדתיות בשם הממשלה העליונה(1).

אולם אשר לנשואית-ערבת, ביחוד לשאת נשים נכריות, בודאי נהגו התר, כמו שנהגו התר בזה בכל ימי הבית הראשון וגם בימים ההם בבבל ובארץ-ישראל בימי עזרא ונחמיה. הן אי-אפשר להגות, כי מִרְחֵק המרכזים—ארץ-ישראל ובבל—יהיו נוהרים בזה יותר מאחיהם בני המרכזים. אבל לא היו מצוים כל-כך כמו נשואים כשרים, כמו שלא היו אז כל-כך מצוים גם בבבל ובארץ-ישראל. אשה נכרית כזאת היתה, אסרשית" (שם קָרַב מִקְסִיָּרִים וסְתִי) אֵת (אשת) הושע (15, ג), לעֲמַת-זֹאת היתה, כמבאר למעלה, האשה מבטחיה בת מחסיה בן ידניה נשואה ראשונה ליהודי יוניה בן אוריה ואחר-כך למצרי, פִּיא בר פחי", ובהיותה אשתו היתה ממילא נוקטת לדתו ולחֲקֵי הנמוסים שלו, ועל-כן נשבעה אליו בשם, סְתִי אֱלֹהֵא" (פ, ה) 2, אבל בשונה אחר-כך לבית אביה שבה ממילא לדת אבותיה ולנמוסיהם, וכשֶׁנֶּשְׂאָה בפעם השלישית לאסחור בר צחא המצרי, נכתב שטר-הנשואים לפי נמוסי ישראל. הבנים שנולדו מנשואית-ערבת נקראו, כנראה, בשמות נכרים בהרכבת שמות אלילים, כמו: חרמן בר הושע (17, ב), הושע בר חרמן (18, ד). הושע בן פתחנום (מתנת חנום) (פ, י"ח), מפתח ברת טסתו (18, v, א), חנן בר פחנם (20, ה), פחנם בר זכור (20, י"ב), פטיסי בר נתן (24, ב). מלכיה בר יתום, בר הדגנורי (18, ו, כ), חור בר אסרשית (24, ז).

השמות האלה, אשר המה כמעט כלם מצריים, מעידים על נשואי-תערבת שונים עם התושבים העֲקָרִיִּים: או שנשאה אשה עברית למצרי וקראה את בנה או את בתה בשם עברי, — וכמו שראינו, הטתה לפעמים את לב בעלה לקבל את דתה, כמו אסחור שקבל, כנראה, את דת ישראל ונקרא בשם, נתן", — או כי נשאה אשה מצרית לעברי וקראה את בנה או את בתה בשם מצרי(3). הרבה סיע לנשואית-ערבת בין מצרים ויהודים מה שגם

(1) עזראר מאיר בא כאן על-מי אקטיב בוטעים למסקנה מהפכת, לתוכיה מכאן, כי עזרא חקר את חקי התורה בתקף הממשלה. ובאמת אין חקר לרוח המבקרים, אשר כתב-הידוע שלנו הם בעיניהם עיר פרוצה, לעשות בה את לחסי פלוליהם העיקומים. המבקר ג. יאחן, אשר אמנם הוא תרע והמקלקל שבתם בכשרונו המצמצם ובשנאתו הכבושה לעם היהודים, מהמרמר בספרו, די ביכער עזרא אונד נחמיה" על הצפת היהודים לַיִן אֵת ההיסטוריה ולבדות דברים נוראים כאלה על המלך הפרסי הגדול, שיסיע בידו עזרא להפיץ את תורת היהודים הנבזים. (עין במבוא לספרו, XII, XIII).

(2) לדעת חוקרים רבים, נשבעה לו באלהיו, יען כי הוא היה התובע, כמו שנשבע דרגמן בר הרשין תרומי למחסיה בר ידניה ב, יהו אלהא" (B, ה, ו), וכמו שהעיר ישראל ליר בצדק על הנמרא בטנחדרין סיג, ע"ב, בשם אבא דשמואל: אסור לאדם שיעשה שתמות עם עובדי-כוכבים, שפא יתחייב לו שברעה ונשבע בעבודת-כוכבים שלר—אשר מוח נראה, כי מנרה היה התובע להשבע באל התובע.

(3) אף כי גם בכתב-הידוע נקראים עברים בשמות נכרים, אבל השמות הם על-כל-

המצרים היו קלים כמו העברים (הירודוט, 11, 47) ומה שהיתה מאוסה גם עליהם כמו על-העברים אכילת החזיר (הנ"ל, שם, 36, 47).

על-דבר מעמדם החמרי הטוב אפשר לשפוט על-פי עשר בנין המקדש ביב; גם, כמו שראינו, היו יהודי יב וסונה בעלי נחלאות ואחזות אשר קבלו מאת הממשלה ואשר הורישו לבניהם ולבנותיהם אחריהם (A. B. C. D. E. F. G.). גם לאשה העברית היתה אצלם זכות לקנות ולמכור נחלאות, לתתן במתנה ולהורישן לבניה אחריה, ושוה היתה בזכותה אל הגבר גם לעמוד לפני בית-דין כבעל-דין וכעד, כמו שמעידים ביחוד: שטר-החליפין של נכסים בין אשה לאשה (30), שטר-מלוה של אשה (28), שלילת מתנה של אשה מבניה (34) וחלוקת עבדים ושפחה בין יורשי אשה (א). נוסחי השטרות של הקנינים, החלוקות, הירשות, המלוות, הנשואים וכיוצא בהם מעידים על חקי-משפט מפתחים ומסדרים אצלם. בין החקים האלה נמצאים גם חקים בבליים, כמו לקבל עדות מפיקרובים (עין C, י"ח, כ); גם בשטר-הנשואים, כמו שראינו, נמצאים נמוסים בבליים.

מלבד כתב-הקדש היתה להם גם ספרות של חל, כמו שמעידים: (א) הקטע של הרצאת הספור, "אחיקר", (ב) ההעתקה הארמית של כתבת דריוש מ"בִּיקְסוֹן", אשר נמצאה בין האפיפורין קיב.

הספור של אחיקר נשתמר בשפות ערבית, סורית, סורית החדשה, ארמינית, יונית, סלוית, רומינית וקטעים ממנו גם בשפת כוש. גם הוא נזכר בארבעה מקומות בספר טוביה (א, כ"א; ב, י; י"א, י"ח; י"ד י'). תכן הספור הוא, כי לסנחריב מלך ניננה היה מזכיר חכם ושמו "אחיקר" ויהי כי לא היו לו בנים ויקח את נדן בן אחיו לו לבן, אשר ימלא את מקומו כאשר יקן. ויגבה לבב נדן מאד ויוכח אחיקר את דרכו על פניו ויחר לנדן וילך רכיל באחיקר באזני המלך סנחריב, כי התקשר כנגדו עם מלכי מצרים ופרס, ויצו המלך להרוג את אחיקר. אבל ההורג, אשר אחיקר הצייל פעם אחת את חייו, נתן עבד תחתיו ואותו הטמין במערה. לשמע מות אחיקר אמר פרעה להכניע את מלך אשור ויציע לפניו, כי יבנה היכל בין השמים ובין הארץ ואז יהיה הוא שלש שנים למס עובד לפרעה, ויתנחם סנחריב על מות אחיקר, כי לא ידע הוא ונדן מזכירו לשית עצות בנפשם, ויגל ההורג את און סנחריב, כי אחיקר עודנו חי, ויוציאהו אליו ממקום מסתרו; וימלא אחיקר את הצעת פרעה, כי הוציא אליו שני נשרים ושני נערים אסורים אליהם, וכאשר התרוממו הנשרים עם הנערים באויר, קראו הנערים: "הביאו לנו חמר, טיט ואבנים הנה לבנות את ההיכל" - ופרעה נצח ויהי שלש שנים למס עובד לסנחריב. אחיקר בקש את שכרו, רק כי יתנו בידו את

פנים שמיים ודומים בתמונתם ובמשקלם אל השמות העבריים, וגם הם יש לחשו בהרכבות של שמות אלילים, כי הם בני נשואי-הערבה.

(1) בולגטא נזכר אחיקר רק בי"א, י"ח, ועלי-כן לא נמצא בתרגום העברי לפרנקל אלף רק בי"א, כ"ג בשם "אכיר".

גדן בן אחיו, ויאסרוהו בנקים ויכהו בשוטים ויטף לו משלי-מוטר ומשלי-חיות מוכיחים את רשעתו. הספור מתחלק אפוא לשני חלקים: א) להוצאת המאורע, ב) למשלי חכמה ומוטר לפני היות גדן למוכיר ואחרי פהלתו. הרבה צמלו החוקרים לגלות את מוצא הספור הזה (עין שׁיִרָר, געש, ח"ג, 249-254) ועל-ידי עלי האפיפורין האלה נתברר, שהוא מְמָקוֹר עברי, והוא הספור היותר עתיק שבספרות העולם המזרחי, לערך מהמאה הששית לפני חרבן-הבית. המשלים שבספור הזה מקבילים בהרבה מקומות אל משלי שלמה, אל בן-סירא ואל דברי קהלת, למשל: אל תהחשך ברך מן חט... הן אמחאנך ברי לא תמות (53 ג, ד)–אל הנאמר במשלי: חושך שבטו שונא בנו (י"ג, כ"ד), כי תכנו בשבט לא ימות (כ"ג, י"ג); ענה רכיך לשון (54, י"א) – ולשון רכה תשבר גרם (משלי, כ"ה, ט"ו); נשאת חלא וטענת מלח ולא איתי זי יקיר מן... (55, א) – כבד אבן ונטל תחול וכעס אויל כבד משניהם (משלי, כ"ו, כ"ג); מן כל מנטרה טור סמך... הוקר לבב כי צנפר היא מלה ומשלח גבר (54, ד) – מכל משמר נצר לבך (משלי, ד, כ"ג), גם במדעך מלך אל תקלל ובחדרי משכבך אל תקלל עשיר, כי צוף השמים יוליך את הקול ובעל חכמים יגיד דבר (קהלת, ה, י); איש זעיר וירבה מלוהו (55, ד) – והסכל ירבה. דברים (קהלת, י, י"ד); אל יאמר עתירא בעתרי הדיר אנא (58, י"ז) – אל יתהלל עשיר בעשרו (ירמיה, ט, כ"ב); וכן, כנראה, לקוח המשל: הן יאחדן רשיעא בכנמי לבשך (אם תאחו הרשעה בכנמי לבושך) שבק בידה אחד (הנה בידה אחת חכמים) (57, י"ג) מספור יוסף (בראשית, ל"ט, י"ג); וכן המשל: סניא שדר לרמנא (הסנה שלח אל הרמון) לם (לאמר) סניא לרמנא: מה טב שגיאן קְכִיך עם זי נגע באנביך (מה עצומים ורבים קוצין לכל הנוגע בפרותיך), ענא רמנא ואמר לסניא: אנת כלך קְכִיך עם זי נגע בך (אתה כלך קוצין לכל הנוגע בך) (57, ז, ח) דומה אל משלי-עץ אשר בכתבי-הקדש (עין שופטים, ט, ז; מלכים-ב, י"ד, ט; ישעיה, י"ד, ח). וכן נמצאים בו מבטאים דומים אל מבטאי כתבי-הקדש, כמו: חרב תדלח מין שטין בין רבין טבן (55, ג) – דומה אל המבטא ביחזקאל: ותדלח מים ברגליך (ל"ב, ב). וכן נמצא בו (56, י"ד) התאר: כר בסני (משלי, ל"א, ב), וכן המבטא המצוי במשנה ובתלמוד: אל תסתכל כביר (56, ו) – לאמר, אל תעמק לחקור. וכן: אל יתרום בשם אבוהי ובשם אמה (56, י"ג) – לאמר, אל יתרום תרומה בשם האב ובשם הבן ו). וגם נמצאת בו המלה „דתא“ (57, ב, ה) – הנינו, „דת“, המצויה בעזרא ובמגלת אסתר (2) ועוד כאלה.

(1) אף כי תמיהה מאד למצא מבטאי המשנה בתקופה הקדומה הזאת, ולכן גם מתקשה בהם אונגנואד, אבל אי-אפשר לבטל את אשר לפנינו במציאות, ואדרבה, יש להוכיח מכאן עתיקות לשון המשנה עוד בימים הקרובים לעזרא ולחקדים את מציאות המסורה שבעל-פה עם מבטאיה המחדשים.

(2) מקורה במורית, בבבלית המאחרת ובפרסית „דתא“. ועל-זן, לפי דעת עדוארד מאיר

סגנון הספור הזה והמקומות המקבילים בו אל ספרי כתבי־הקדש ואסן הרצאתו החלוגית בלי הזכרת שם אלהי ישראל ובלי נמוקים דתיים (1) מזכירים את הרצאת הספור במגלת אסתר, שנתחברה קרוב לתקופה הזאת (אף כי אפשר שנכתבה עברית בתקופה מאַחרת), ובודאי נמצא גם הספור של אחיקר במקורו העברי ואבד ממנו מסגרי שלא נשמר, כמו שלא נשמרו יתר המקורים העברים של הספרים החיצונים, כדי שלא יתקדשו בעיני העם כמו כתבי־הקדש (2).

גם התרגום הארמי של כלבת בַּחֶסְטוֹן, אשר נמצא בין עלי האמפירין גַּיב, מעיד על מעמד ספרותם החלוגית, כי היתה עוסקת גם במאורעות ההיסטוריים של העמים, ביחוד של העמים המושלים בהם. הכתבת הזאת, אשר ערפה גדול גם לחקירת כתבי־הקדש בתקופה זו, נמצאת במקורה בכתל הסלע של הריהוגרס בנגיֶסְטוֹן (ביהוּסְטוֹם, ביסוֹטוֹן) בדרך ההולכת מבגדד לַחֶמְדָן. היא כתובה בשפה הפרסית העתיקה, הבבלית השושֶׁנִית (הַעִילִמִית החדשה) (3). בה מספר על־דבר על־ית דריוש הראשון על כסא מלכותו, מלחמותיו במורדים, אשר התעוררו נגדו, ונצחונותיו, גם מְזָרִים נצחונותיו אלה בתמונה גלופה. הכתבת הזאת חקוקה בגבה הסלע, באופן שאי־אפשר היה לאחד מן העוברים לקרא אותה, ורק בידי חוקרים אנגליים עלה אחרי רב עמל וכמעט בסכנת נפשות לקבל ממנה העתקה מדויקת (4). בסופה נאמר: „אחרי־כן שלחתי את הכתבות האלה בכל הארצות” ובאמת מצאו העתקה ממנה בשנים האחרונות בחפירות הבבליות (5) ועתה מצאו העתקה שלמה ממנה בין עלי האמפירין.

על־ידי התעודות האלה של עלי האמפירין בדבר הישוב היהודי הקדמון במצרים נתאמתו בעקרון ידיעותיו של אריסטיאה, הסופר היהודי ההלני, המודיע על־דבר קדמות ישוב היהודים במצרים והמזכיר (6), כי המלך

(שם, 107), אין להקדים את הספור לפני התקופה הפרסית. ואף כי המלה הזאת נמצאת עוד בדברים (7ג, ב—א, ש דה״), אבל שם נכתבה בצרוף אֶש והוראתה שם מסקת, ועל־כל־פנים לא היתה עוד מצויה בעברית וגם לא היתה עוד הוראתה: הֶק, גפוס.

(1) בשני מקומות—הֵינו, בראשית הספור וכשנמצא אחיקר במצרים—נוכחים שמות אליים, אבל בשניהם פונה אחיקר בסוף לאלהים אחד, וגם במקומות הללו יש שנויים בנוסחות.

(2) דוארד מאיר בא לזי מסקנת, שאינה ברורה ביותר, כי מקור הספר הוא ארמי.

(3) סיר הנרי רבלינוֹן סנן את גפשו ראשונה ובעזר זכוכית מגדלת העתיק את הכתבת הזאת בשנות 1836—1844 ועל־ידיה המציא את המפתח לקריאת כתב היתדות.

(4) התגלית מ. פ. קינג ור. פ. טלמסוֹן סגנו את גפסם בשנים האחרונות ונתנו את עצמם להמשך למעלה בפיגוס (גבריטט) פורח באויר על כתל הסלע והעתיק באופן כזה העתקה מדויקת ורשומה.

(5) נתפרסמה על־ידי גֵיסְבַךְ גֵוִיסְטוֹנְשְׁטֵאטְלִיכְז פערענענעטליכונג דער דייטשען אַרְיֵעֶנס־

געזעללשאַפֿט, חוברת ד, 1903, עמוד 24.

(6) לפי תרגום ספר אריסטיאה במאור־עינים, וילנה, תרכ״ג, עמוד י״ג וי״ד, ע״ג.

תלמי לגי נהג שבי את היהודים ההצותו את השפלה אשר לסוריה ולערי אדום, את קצתם העביר אל הערים אשר הושיב אותם בהן ואת קצתם הסגיר לעבודת-פרך והגלה מהם למצרים יותר ממאה אלף ומהם כשלישים אלף בחורי-חיל הבדיל בעת ההיא לגדוד ויקרב אליו חלוצים לשמור את ערי המבצר, אשר הושיבם בהן, והוא אומר עוד: „אך מלפנים כמו כן באו הנה רבים עם מלכי פרס, גם לראשונה כבר שלחו מהם בגלילות האלה. במספר גדול לעזרת המלך פסאמאטיקו“. במקום אחר באגרת המלך תלמי פילדלפוס לאליעזר הכהן הגדול הוא אומר: „הנה במסבות העתים נהיה, כי רבים מורע היהודים הובאו מעל אדמתם לגור בגלילותינו, קצתם מגלות ירושלים אשר הגלתה על-ידי הפרסים בהרימם קרן וקצתם מן ההולכים בשבי לפני המלך אבינו“. – בשם פסקטיך, כנראה, כונתו לפסמטיך הראשון (תשל"ג-תרע"ט לח"ה) ולא לפסמטיך השני (תרס"ג-תרנ"ח לח"ה), כדעת סאכוי ושיקר (שם, ח"ג, 32), כי אחרי אשר לא לבד בידיעה הרשמית של הקהלה היבית אל הנציב, אלא גם בספר הזכרון (זכרון) של פחת יהודה ושומרון (אפיס. 3) מטעמים ביחוד, כי הפרסים בכניסתם הראשונה למצרים קרוב לתר"ט כבר מצאו את בית-המקדש ביב, אי-אשר אפוא כי אלה החילים היהודים שהובאו זה עתה על-ידי פסמטיך השני יסמיקו בעת קצרה להתפתח לקהלה עשירה ונכבדה כוו

הידיעות בכתבי-הקדש, המודיעות בדבר מציאות ישובים יהודים במצרים במאה השמינית והתשיעית לחרבן-הבית (עין ביחוד הושע, ט, ה; ישעיה, י"ט, ה; כ"ז, י"ג), מתבררות עתה ברור היסטורי. ירמיהו, אשר יצא על-כרחו עם מחנה גדולה של גולים עברים מפחד מלך בבל למצרים (ירמיה, מ"ב, מ"ג), כבר מצא אז בשנת תרנ"ה לח"ה ישובים יהודים במצרים העליונה והתחתונה (ירמיה, מ"ד, א, ועין כ"ד, ח), וכמו שהזכיר הירודוט (11, 30) את משמרי הגבולים ביב ובדפנא בקצות הגבולים (1) הדרומיים והצפוניים, כמרכן מזכיר ירמיהו ישובים יהודים בפתרוס-מצרים העליונה – ובמדל ותחפנחס – דפנא על הגבול המזרחי, וכן מעידה כתבת אחת ממלחמת פסמטיך בכוש זמן קצר לפניוה שנמצאה באבורסימבול הרחוקה הרבה בדרום מיב, אשר ממנה מתברר, כי המתנה של פסמטיך היתה של שלש מחלקות: של ינגים, של

(1) בתרגום השבעים מתרגם תחפנחס בירמיה בשם היוני „טפנא“, והיוני, דפנא פילוסיא במצרים (עין הירודוט, ב, ל, ק"ז). לשי תכונתה היא בצפון-מזרע (עין ערך השלם, ערך אנטוכי ודפנא). ד"ר יאמפל טעה בהחלטה, שם, גליון ד, עמוד 16, באמר על דפנא זו של מצרים: וגם חז"ל מדברים על גלות ישראל בעיר דפנא, אבל פונתם היא רק דפנא של אנטוכיא (עין ערך מלין, עמוד 143), כי הם לא ידעו על-דבר גלות מצרים ועלי-כן דרשה ובאו תאובדים בארץ אשור-אלו עשרת השבטים, הנגזחים בארץ מצרים—זה דור המדבר (ירושלמי, סנהדרין, פ"י, דכ"ט, ע"ג).

מדברים בשפת לועזי (allologuoi) ושל מצרים 1). על-פי השערה בלתי-רחוקה נמצאו בין המדברים בשפת לועזי גם אלה היהודים הנוכרים בפי אריסטיאה שנשארו במצרים. אבל הוכחה גדולה מזו בדבר הגבולים האלה של מצרים העליונה, כי היו מושבים ברצם בקילים שמיים, ביחד מבני ארץ-ישראל, נמצאת בכתבת אחת מצרית שמצאו ביב עצמה במקדש חנום, אשר בה מדיע ניקחור נציב מצרים העליונה של פרעה חמרע (עין ירמיה, מ"ד, 7) על-דבר קילי סוריה וארץ-ישראל אשר נתנו אל לבם ללכת למירוא (כוש), וכבוד מלכותו שפאר מפני הרעה אשר המה אומרים לעשות, אבל אנכי חזקתי את לבכם על-ידי מומת עצה ולא נתתם ללכת לנוציה, אלא הולכתים למקום כבוד מלכותו". גם הירודוט מדיע על-דבר קילי יב אשר הלכו באמת בימי פסמטיך לכוש ויתישבו שם, וגם נמצא רמו לזה בישעיה, י"א, י"א, ובזכריה, י, י(2), וכן יש מפרשים את דברי ישעיה, מ"ט, י"ב: "ואלה מארץ סינים" - לאמר, מארץ סנינים.

על-פי כל המקורים האלה ועל-פי מה שהגנו מוצאים, כנוצר למעלה, את יהודי יב מחבבים כל-כך הרבה את זכרון, בית-אל" עיר מקדשם, לקרא בשמה את בת-יתפלותיהם ולהרכיבו גם בשמות בניהם, כמו: בית-אל-נתן, בית-אל-עקד (שלם שכר), בית-אל-שויב(3), יש להניח בודאיות, כי יהודי יב וסננה הם ממוצא הגולה של עשרת שבטי ישראל אשר גלו מארצם בשנת תש"צ לח"ה, אשר הרבה מהם נדדו למצרים ונשכרו בה אחרי-כן למלכיה קילים ויהיו לבני מצב במבצרי הגבול. וגם בהם נעשתה אותה המהפכה הרוחנית שנעשתה אחר-כך בגולי יהודה, כי אחרי שגלו מארצם ופקעה מהם השפעת האלילות הכנענית והשפעת היחסים המדיניים של אשור ומצרים, עזבו את עבודת-האלילים וישובו אל אלהיהם 4) וביחד עזרו אל

(1) עין לפסיים, דענקמאלער אויט אַגישטען אונד אַטאסיען, כך י"ב, ע"ה 98-99, וקארט. אינסקר. סעמיטיקארט, ח"א, נומר 112, ועין שירד, ח"ג, 32.

(2) וקרוב לשער, פי גם הקלוגניסטים של יב וסננה הלכו אחר-כך בהשתחררם מממשלת פרט לכוש, ואפשר כי הם אבות תלמי-היוזדים היום (עין ד"ר ז. יאמטול, מאם קריגס-שוילצטץ, עמוד 48-49).

(3) וכן נמצא השם, בית-אל" מרכב בשמ-עצם פרטי של אחד מבני גולי ישראל בבבל ונקרא בשם בית-אל שראצר (זכריה, ז, ב), שראצר" הוא שם בבלי וחזרתה שמור את המלך, ונקרא בו בני סנתיב (מלכים-ב, י"ט, ל"ו; ישעיה, ל"ו, ל"ח). הגנו מוצאים אפוא כאן הרכבת של שם עברי בבלי, אבל לא אלילי. לדעת צימון, המובאת אצל עד. מאיר (שם, 60), כל השם הזה הוא בקרדו בבלי: גל-שראצר, חזרתו, כי תליל גל ישמור את המלך. ונתחלק בעברית ת-גל" בבית-אל". כמו שברתי במקום אחר, נמצאים הרבה חלופים כאלה והם תוצאה של התמשרות בקריאת שמות הבנים בשואי תע"ב.

(4) המבקרים מתקשים הרבה והם שואלים: איך אפשר, כי אמונת יהודי יב תהיה נקיה מכל שתוף של עבודה זרה, אשר היו שקועים בה כל-כך בני ישראל בארצם? ולכן הם מתאמצים למצוא

עמם להתאחד עם שבטי יהודה, כי אחרי שנפלה ממלכתם נפלה ממילא המחיצה המדינית שהבדילה ביניהם ובין אחיהם ויכירו ממילא ובתכרות בן־אשות המרכז אשר בירושלים, אשר שלח להם בודאי כהנים ומורי־דת אשר יורו להם את תורת ישראל, אשר שמרזה מעתה בכל חקיה ומשפטיה, גם שלחו להם מדי פעם בפעם את הוראותיהם ופקדותיהם הדתיות, כמו הוראת חנניה בדבר הגבלת זמן הפסח ואסון תגיגתו וחקי המצות, ויבנו בארץ־מרושבם החדשה בית־מקדש כמתכנת המקדש שבירושלים ואמשר כמתכנת המקדש בבית־אל, אשר בודאי היה דומה אל הראשון. ולכן, כשחרב מקדשם, פנו בבקשה אל הכהן הגדול שבירושלים ובלחד עם־זה אל דליה ושלמית בני סנבלט פחת שומרון, אשר עמדו בראש שרידי עשרת שבטי ישראל, כמו אל אחיהם בני מוצא אחד.

מציאות המושבה ביב ובסננה עוד מימי הבית הראשון עם עבודת־אלהים נקיה סכל שמץ עבודה־זרה ועם הנהגת־חיים מתאימה אל חקי התורה, גם של ספרי דברים ותורת כהנים, יש בה כדי להרוס השקפת החוקרים מבית־מדרשם של גראף־להויון, המתחילים למנות את ראשית יסוד־הדת הנקיה בישראל רק מימי יאשיהו, המתקן והממציא את הספר דברים, ואת סיומה על־ידי עזרא, הממציא לדעתם את הספר תורת־כהנים.

גם אצלם את העבודה האלילית. אולם גם החוקרים אשר הכירו בשלילת העבודה הזרה ביהודי יב מתקשים תרבה הם משערים בזה השערות שונות, ביניהם החוקר אנג'ל (בספרו, שם, 102–103) הבה בגלל־זאת למסקנה, כי המושבה ביב נוסדה רק אחרי שנת 690, אחרי תקניו של יאשיהו והתגלות־ספר דברים (מלכים־ב, כ"ב, ח), והמקדש נבנה בה רק אחרי תיבן המקדש שבירושלים.